

ΝΟΜΙΚΗ ΣΧΟΛΗ

Π.Μ.Σ.: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΕΙΔΙΚΕΥΣΗ: ΔΗΜΟΣΙΟ ΔΙΚΑΙΟ
ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΑΚΟ ΕΤΟΣ: 2021-2022

**ΔΙΠΛΩΜΑΤΙΚΗ
ΕΡΓΑΣΙΑ**

του Μιχαήλ Α. Κοκκαλιάρη

A.M.: 7340142101016

**“Είναι επιτρεπτή η
ποινικοποίηση της
προπαγάνδας;”**

Επιβλέποντες:

- α) Νικόλαος Παπασπύρου (κυρίως επιβλέπων), Αναπληρωτής Καθηγητής Νομικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ.
- β) Σπυρίδων Βλαχόπουλος, Καθηγητής Νομικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ.
- γ) Βασιλική Χρήστου, Επίκουρη Καθηγήτρια Νομικής Σχολής Αθηνών, ΕΚΠΑ.

Αθήνα, 2022

Copyright © [Μιχαήλ Κοκκαλιάρης, 2022]

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Απαγορεύεται η αντιγραφή, αποθήκευση και διανομή της παρούσας εργασίας, εξ ολοκλήρου ή τμήματος αυτής, για εμπορικό σκοπό. Επιτρέπεται η ανατύπωση, αποθήκευση και διανομή για σκοπό μη κερδοσκοπικό, εκπαιδευτικής ή ερευνητικής φύσης, υπό την προϋπόθεση να αναφέρεται η πηγή προέλευσης και να διατηρείται το παρόν μήνυμα.

Οι απόψεις και θέσεις που περιέχονται σε αυτήν την εργασία εκφράζουν τον συγγραφέα και δεν πρέπει να ερμηνευθεί ότι αντιπροσωπεύουν τις επίσημες θέσεις του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών.

Πίνακας Συντομογραφιών

ΑΔ	Ανώτατο Δικαστήριο (Ηνωμένων Πολιτειών Αμερικής)
ΑΠ	Άρειος Πάγος
Βλ.	Βλέπε
ΔΕΕ	Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης
ΔΣΑΠΔ	Διεθνές Σύμφωνο για Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα
Εδ.	Εδάφιο
ΕΔΔΑ	Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
Εκδ.	Εκδόσεις
ΕΣΔΑ	Ευρωπαϊκή Σύμβαση Δικαιωμάτων του Ανθρώπου
ΗΠΑ	Ηνωμένες Πολιτείες Αμερικής
ν.	νόμος
ΟΗΕ	Οργανισμός Ηνωμένων Εθνών
ΟΛΑΠ	Ολομέλεια Αρείου Πάγου
Οπ. π.	Όπου παραπάνω
παρ.	παράγραφος
ΠΚ	Ποινικός Κώδικας
ΠοινΧρ	Ποινικά Χρονικά
Σ	Σύνταγμα
σελ.	σελίδα
σκ.	Σκέψη
ΣΛΕΕ	Συνθήκη για τη Λειτουργία της Ευρωπαϊκής Ένωσης
Υπ' αριθμ.	Υπ' αριθμόν
Υποσημ.	Υποσημείωση

Πίνακας Περιεχομένων

1. Εισαγωγή	σελ. 5
2. Η ελευθερία του λόγου ως ατομικό δικαίωμα και θεμέλιο της δημοκρατίας	σελ. 9
2.1 Η νομοθετική κατοχύρωση	σελ. 9
2.2 Η λειτουργία της ελευθερίας του λόγου στη δημοκρατία	σελ. 11
2.3 Και η προπαγάνδα;	σελ. 14
3. Περιπτώσεις πολιτειακά ανατρεπτικού λόγου	σελ. 18
3.1 Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στον Ψυχρό Πόλεμο: ένα περιβάλλον (επιλεκτικής) αστάθειας για την ελευθερία του λόγου	σελ. 18
3.2 Το ειδικότερο ζήτημα της τρομοκρατίας	σελ. 28
4. Η περίπτωση του μισαλλόδοξου/ρατσιστικού λόγου	σελ. 35
4.1 Έχει ο ρατσιστικός λόγος κάποια διαβουλευτική αξία;	σελ. 35
4.2 Η νομολογιακή αντιμετώπιση του φαινομένου από το <i>Supreme Court</i> : νομιμοποιείται το κράτος να απαγορεύει τον ρατσιστικό λόγο;	σελ. 37
4.3 Ο ιστορικός αναθεωρητισμός ως μορφή μισαλλόδοξου λόγου: η ειδικότερη περίπτωση της άρνησης του Ολοκαυτώματος	σελ. 46
5. Η προπαγάνδα υπέρ του πολέμου: το ρωσικό παράδειγμα	σελ. 61
6. Συμπεράσματα	σελ. 70
7. Βιβλιογραφία	σελ. 76
7.1 Ελληνόγλωσση	σελ. 76
7.2 Ξενόγλωσση	σελ. 77
8. Νομολογία	σελ. 79

1. Εισαγωγή

«Αν επεκτείνουμε την απεριόριστη ανοχή ακόμη και σ' εκείνους που είναι αδιάλλακτοι, αν δεν είμαστε προετοιμασμένοι να υπερασπιστούμε μια ανεκτική κοινωνία από την απειλή των αδιάλλακτων, τότε οι ανεκτικοί θα αφανισθούν και μαζί μ' αυτούς η ίδια η ανοχή... Θα 'πρεπε λοιπόν να αξιώνουμε, στο όνομα της ανοχής, το δικαίωμα να μην ανεχόμαστε τους αδιάλλακτους»¹.

Η παραπάνω θέση του Karl Popper αποτυπώνει με τον πλέον ευκρινή και περιεκτικό τρόπο το «παράδοξο της ανοχής», τον κίνδυνο δηλαδή από μια απεριόριστη προστασία της αξίας του πλουραλισμού εντός μιας φιλελεύθερης δημοκρατίας να επέλθει η κατάλυση κάθε μορφής ανεκτικότητας². Ο κίνδυνος αυτός, κατά πολλούς, συνηγορεί υπέρ μιας «μαχόμενης» δημοκρατίας, μιας δημοκρατίας δηλαδή που θα αντιμετωπίζει τους εσωτερικούς της εχθρούς, τους τασσόμενους υπέρ της ανατροπής και κατάλυσής της, αν όχι με αντιδημοκρατικά, τότε σίγουρα με στιβαρά μέσα διοικητικού και ποινικού καταναγκασμού. Κατά την έτι γλαφυρότερη και σαφέστερη ως προς τις προθέσεις της διατύπωση του Γερμανού πολιτικού επιστήμονα και νομικού Karl Loewenstein, *«Η φωτιά καταπολεμάται με φωτιά»³.*

Κατά τους υποστηρικτές της παραπάνω θεωρίας, ανάμεσα στους «εσωτερικούς εχθρούς» της δημοκρατίας συγκαταλέγονται ιδίως όσοι εκφράζουν και διαδίδουν ρητά και ανοικτά αντιδημοκρατικές απόψεις και αντιλήψεις, όσοι αμφισβητούν ακόμα και τις πιο έγκριτες πεποιθήσεις μας σχετικά με το τι είναι πολιτειακά ανεκτό. Καθίσταται έτσι σαφές, πως οι οπαδοί της θεωρίας της «μαχόμενης» δημοκρατίας, θεωρώντας πως το πολίτευμα πρέπει να θέτει κάποια όρια στην ανεκτικότητα που επιδεικνύει απέναντι σε απόψεις που προωθούν την κατάλυσή του, θεωρούν θεμιτή έως και απαραίτητη την κρατική επέμβαση στην -κατά την διατύπωση που είναι ιδιαίτερα προσφιλής στους Αμερικανούς- «αγορά των ιδεών», ώστε να τεθούν εκτός αυτής ιδέες επιζήμιες, αν όχι καταστροφικές για τη δημοκρατία και τον πλουραλισμό των ελεύθερων κοινωνιών.

Πράγματι, ποιος μπορεί να αμφισβητήσει τον επιζήμιο για τον κοινωνικό ιστό αλλά και για την ποιότητα του δημόσιου λόγου χαρακτήρα ιδεών που στρέφονται καταστατικά κατά της αναγνώρισης της ανθρώπινης αξίας σε ολόκληρες κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες, που προτρέπουν ωμά στη χρήση βίας με στόχο την επικράτηση στον πολιτικό στίβο, που αμφισβητούν

¹ Karl Popper, *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της*, Τόμος I, εισαγωγή-μετάφραση Ειρήνη Παπαδάκη, Αθήνα, 1980, σελ. 432-433, όπως παραπέμπεται από τον Χαράλαμπο Θ. Ανθόπουλο, *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης, ένα Συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2000, σελ. 171, υποσημ. 1.

² Βλ. Χ. Θ. Ανθόπουλο, *οπ. π.*, σελ. 171.

³ Karl Loewenstein, *Militant democracy and fundamental rights I*, *The American Political Science Review*, 31 (4), 1937, σ. 638-658 (σελ. 656).

την ειρήνη στις διεθνείς σχέσεις μεταξύ κρατών, αποσκοπώντας στη διασάλευσή της δια πολεμικών συρράξεων; Η απάντηση μοιάζει απλή: μόνον οι υποστηρικτές τέτοιων ιδεών.

Ωστόσο, όση δυσαρέσκεια, ενόχληση ή ακόμα και αποτροπιασμό μπορεί να προκαλεί η εκφορά και προπαγάνδισή τέτοιων αντιλήψεων, αρκούν τα συναισθήματα αυτά για να δικαιολογήσουν τον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου ορισμένων προσώπων; Δε δίνεται κατά αυτόν τον τρόπο μια ευρύτατη εξουσία στο Κράτος να επεμβαίνει κατά τρόπο αυθαίρετο στη δημόσια σφαίρα, με στόχο να εξοστρακίζει από αυτήν ιδέες ή και απόψεις που το ίδιο θεωρεί επικίνδυνες, άχρηστες, ή ακόμα και αντιαισθητικές, απειλώντας έτσι την ελευθερία του λόγου και κατ' επέκταση την ίδια τη δημοκρατία; Ποια είναι τα όρια που πρέπει να τεθούν επομένως στην κρατική εξουσία στο να ελέγχει και εν τέλει να ποινικοποιεί την προπαγάνδα που στρέφεται κατά της δημόσιας τάξης, της δημόσιας ασφάλειας, αλλά σε πολλές περιπτώσεις και κατά της τιμής ορισμένων προσώπων που πλήττονται από αυτήν;

Τα παραπάνω ερωτήματα, τα οποία από καιρού απασχολούν τις δυτικές, φιλελεύθερες δημοκρατίες, φαίνεται να έχουν αποκτήσει ένα νέο ενδιαφέρον τον 21^ο αιώνα. Σε αυτό έχει συντελέσει η (επαν)εμφάνιση φαινομένων όπως η τρομοκρατία, η ανάδυση νεοναζιστικών οργανώσεων και κομμάτων στην πολιτική σκηνή αλλά και εσχάτως η βίαιη εισβολή των ρωσικών στρατευμάτων στην Ουκρανία. Κοινή συνισταμένη των τριών αυτών φαινομένων αποτελεί η χρήση προπαγάνδας, η οποία ως στόχο έχει αφ' ενός την υπεράσπιση, αφ' ετέρου τη διάδοση του εκάστοτε αφηγήματος δια της πειθούς. Η προπαγάνδα αυτή, μάλιστα, ενίοτε δεν παραμένει στη σφαίρα του θεωρητικού λόγου, στην παρουσίαση δηλαδή ιδεολογιών αντίθετων προς τις εκάστοτε υφιστάμενες συνταγματικές τάξεις, αλλά φθάνει έως και το σημείο της υποκίνησης σε βία, πολύ συχνά με ανατρεπτικές για το δημοκρατικό πολίτευμα προθέσεις. Καθίσταται έτσι σαφές ότι είναι αναγκαία η εκ των άνω, η εκ μέρους του κρατικού μηχανισμού παρέμβαση, έτσι ώστε η απεριόριστη ανοχή σε αυτού του είδους τον λόγο να μην οδηγήσει την δημοκρατία στην αυτοχειρία. Πού όμως τίθενται τα όρια μεταξύ του επιτρεπτού και μη του προπαγανδιστικού λόγου και, ακόμη περισσότερο, πότε επιτρέπεται η αντιμετώπισή του με τα -λειτουργούντα ως *ultimum refugium*- μέσα του ποινικού δικαίου;

Σκοπός της παρούσας διπλωματικής εργασίας είναι η ανάδειξη της ως άνω προβληματικής μέσω της αναζήτησης ενός σαφούς κριτηρίου που θα καταστήσει ευδιάκριτα τα όρια μεταξύ επιτρεπτής και μη προπαγάνδας, μεταξύ της ποινικά αδιάφορης διάδοσης απόψεων και της εκφοράς λόγου που επισύρει ποινικές ευθύνες. Σε αυτό το σημείο πρέπει να επισημανθεί ότι ακριβώς λόγω της ενασχόλησής μας με το ζήτημα της ποινικοποίησης (και της εξομοιούμενης με αυτήν απαγόρευσης δια της διοικητικής οδού) της προπαγάνδας, δε θα εξεταστούν με την παρούσα μελέτη περιπτώσεις τριτενέργειας, φαινόμενα λογοκρισίας δηλαδή που επιβάλλουν ιδιωτικοί, μη

κρατικά ελεγχόμενοι επιχειρηματικοί κολοσσοί στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης που αυτοί ελέγχουν (όπως το Facebook ή το Twitter). Όσο επίκαιρη και κρίσιμη για το μέλλον της ελευθερίας του λόγου κι αν είναι η εν λόγω προβληματική, κεντρικός πυρήνας της παρούσας μελέτης δεν είναι αφηρημένα τα φαινόμενα λογοκρισίας, αλλά οι περιορισμοί της ελευθερίας της έκφρασης δια της απειλής και επιβολής ποινικών κυρώσεων και το θεμιτό ή μη αυτών ανά περίπτωση.

Πιο συγκεκριμένα, στην παρούσα εργασία, αφού αναλυθούν τόσο οι λειτουργίες που επιτελεί η κρίσιμη για την δημοκρατία και αυτοπραγμάτωση του ατόμου ελευθερία του λόγου, όσο και η νομοθετική της κατοχύρωση σε εθνικά συντάγματα και διεθνείς συνθήκες, θα εξετασθεί το επιτρεπτό ή μη της προπαγάνδας σε τρεις θεματικές ενότητες. Αυτές θα αφορούν κατά σειρά την τρομοκρατία και τον πολιτειακά ανατρεπτικό λόγο, την διάδοση ρατσιστικού λόγου, εξεταζομένης παράλληλα μιας ειδικότερης έκφρασής του, δηλαδή της άρνησης του Ολοκαυτώματος ως ποινικά κολάσιμης συμπεριφοράς, και τέλος την απαγόρευση της πολεμικής προπαγάνδας, όπως έχει ανανοηματοδοτηθεί με τον πόλεμο που κήρυξε το ρωσικό κράτος κατά του αντίστοιχου ουκρανικού και τα θεσμικής φύσεως γεγονότα που ακολούθησαν, όπως ήταν εκείνα της απαγόρευσης εκπομπής των τηλεοπτικών καναλιών Sputnik και Russia Today εντός της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

Στην προσπάθεια αναζήτησης και εύρεσης του ανωτέρω κριτηρίου θα εξετασθούν ορισμένες εμβληματικές αποφάσεις τόσο του αμερικανικού Supreme Court, όσο και του ΕΔΔΑ, το οποίο τις τελευταίες δεκαετίες έχει κληθεί πολλάκις να αποφανθεί περί της συμβατότητας ποινικών καταδικών (βάσει εθνικών ποινικών νόμων) από εθνικά δικαστήρια των Κρατών-Μελών με τις προβλέψεις που περιέχονται στο κείμενο της ΕΣΔΑ. Ο λόγος για τον οποίο κρίνεται σκόπιμη η παράθεση της σχετικής νομολογίας των παραπάνω δικαστηρίων είναι μάλλον προφανής: από τη μία, εντός της αμερικανικής έννομης τάξης και του συνταγματικού της οικοδομήματος η ελευθερία του λόγου χαίρει μιας, αν όχι απόλυτης (όπως συχνά λέγεται με μια δόση υπερβολής), τότε σίγουρα προνομιακής προστασίας, η οποία επιτρέπει, όπως θα φανεί και στη συνέχεια, την έκφραση των πλέον προκλητικών και αντιδημοκρατικών ιδεών, μη επιτρεπομένης της ποινικοποίησής τους παρά μόνο υπό συγκεκριμένες, αυστηρές προϋποθέσεις. Από την άλλη, στην Ευρώπη, παρ' ότι μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και πολύ περισσότερο, μετά τον Ψυχρό Πόλεμο και την διάλυση των σοσιαλιστικών καθεστώτων, ολοένα και περισσότερα κράτη απέκτησαν έναν φιλελεύθερο τρόπο συνταγματικής δομής και οργάνωσης, δεν επικρατεί η ίδια κατάσταση για την ελευθερία του λόγου.

Πιο συγκεκριμένα, πολλά ευρωπαϊκά κράτη, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αυτό της Γερμανίας, έχοντας υποστεί και προκαλέσει πλήθος δεινών στο -όχι και τόσο μακρινό- παρελθόν

από την ανοχή που επιδείχθηκε σε αντιδημοκρατικές ιδέες, φαίνεται να έχουν υιοθετήσει μια στάση που προσιδιάζει εν πολλοίς στην ως άνω αναφερόμενη θεωρία της «μαχόμενης δημοκρατίας», καθιστώντας ποινικά κολάσιμη συμπεριφορά την έκφραση και διάδοση απόψεων που αντιτίθενται στους θεμελιώδεις πολιτειακούς όρους. Από τον κανόνα αυτόν δεν αποκλίνει και το ΕΔΔΑ ως *sui generis* κεντρικό ευρωπαϊκό δικαιοδοτικό όργανο, ενώπιον του οποίου έχουν αχθεί πολυάριθμες συναφείς υποθέσεις από τη σύστασή του και το οποίο καλείται να αποφανθεί σχετικά με το αν οι ποινικές καταδίκες προσώπων από το εκάστοτε εθνικό δικαιοδοτικό όργανο είναι συμβατές με την κατοχυρωμένη στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ ελευθερία της έκφρασης.

Λαμβανομένων υπόψιν των παραπάνω, η σύγκριση μεταξύ ΗΠΑ και Ευρώπης ως προς τα όρια της ελευθερίας του λόγου είναι μάλλον εύλογη: μέσα από την παράθεση χαρακτηριστικών, εμβληματικών αποφάσεων αφ' ενός του αμερικανικού Supreme Court, αφ' ετέρου του ΕΔΔΑ και του ΔΕΕ ως ευρωπαϊκών δικαστηρίων, θα εξετασθεί η προβληματική του επιτρεπτού και μη του προπαγανδιστικού λόγου σε διαφορετικές έννομες τάξεις, που ως κοινό έχουν τον φιλελεύθερο και δημοκρατικό τρόπο οργάνωσής τους. Στόχος αυτής της σύγκρισης δεν αποτελεί, βεβαίως, η ανάδειξη των κοινωνικών και ιστορικών αιτίων που έχουν οδηγήσει στις παραπάνω διαφορές, αλλά η εύρεση ενός κριτηρίου που θα μας επιτρέψει να απαντήσουμε με σαφήνεια στο ερώτημα που τίθεται με την παρούσα μελέτη: είναι επιτρεπτή η ποινικοποίηση της προπαγάνδας; Και, για να ξαναθυμηθούμε τη ρήση του Loewenstein, οι σπίθες που ανάβουν στην καρδιά του κράτους δικαίου από την προπαγάνδα υπέρ της τρομοκρατίας, της μισαλλοδοξίας και του πολέμου, μπορούν εν τέλει να καταπολεμηθούν μόνο με φωτιά ή για την κατάσβεσή τους αρκεί η επιστράτευση ενός ισχυρού αντιλόγου δια της διατύπωσης λογικών επιχειρημάτων;

2. Η ελευθερία του λόγου ως ατομικό δικαίωμα και θεμέλιο της δημοκρατίας

2.1 Η νομοθετική κατοχύρωση

Το δικαίωμα να εκφράζει κανείς ελεύθερα τις απόψεις και τους στοχασμούς του, όπως θα αναλυθεί και στη συνέχεια, πέρα από μέσο αυτοπραγμάτωσης και εξωτερίκευσης του ψυχισμού του ατόμου, αποτελεί και αναγκαίο όρο για τη διεξαγωγή του διαλόγου, εγγενούς στοιχείου του δημοκρατικού πολιτεύματος. Γι' αυτό και η νομική αναγνώριση και προστασία του δικαιώματος αυτού αποτέλεσε πάγιο αίτημα των φιλελεύθερων κινημάτων και εν τέλει θεμέλιο του ιστορικού κινήματος του συνταγματισμού, όπως αυτό πρωτοεμφανίστηκε τον 17ο και 18ο αιώνα στην Ευρώπη και την Αμερική⁴. Χαρακτηριστικά παραδείγματα νομικών κειμένων που κατοχύρωσαν ρητώς την ελευθερία του λόγου ως άξια προστασίας είναι αφ' ενός το νομικό «τέκνο» της Γαλλικής Επανάστασης, η *Διακήρυξη των Δικαιωμάτων του Ανθρώπου και του Πολίτη*⁵, η οποία ψηφίστηκε από τη Συντακτική Συνέλευση το 1789, αφ' ετέρου το Αμερικανικό Σύνταγμα, το οποίο με την εμβληματική Πρώτη Τροποποίησή⁶ του εισάγει ανεπιφύλακτη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης κατά τρόπο που δεν επιδέχεται διαφορετικής νομοθετικής παρέμβασης από το Κογκρέσο⁷.

Ως προς την χώρα μας, η ελευθερία της έκφρασης κατοχυρώθηκε ρητά στα επαναστατικά συντάγματα του Άστρους (1823) και της Τροιζήνας (1827), ενώ νωρίτερα είχε αποτελέσει θεμέλιο στο σχέδιο συντάγματος του Ρήγα Βελεστινλή⁸. Η ρητή πρόβλεψη περί προστασίας του εν λόγω δικαιώματος συνεχίστηκε και στα επόμενα Συντάγματα, ενώ υπό το ισχύον Σύνταγμα η ελευθερία της έκφρασης και του τύπου κατοχυρώνεται στο άρθρο 14 παρ. 1 που ορίζει ότι καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους. Αντίστοιχη προστασία παρέχεται και στην άλλη όψη του δικαιώματος

⁴ Παναγιώτα Καλταμπανίδου, *Η Ελευθερία Έκφρασης και ο προκλητικός Μισαλλόδοξος Λόγος – Παράθεση και ερμηνεία της ελληνικής αντιρατσιστικής νομοθεσίας*, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2020, σελ. 11, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/331241/files/GRI-2021-30565.pdf?version=1> (τελευταία πρόσβαση: 22/08/2022)

⁵ Βλ. άρθρο 11, σύμφωνα με το οποίο: «*Η ελεύθερη ανταλλαγή σκέψεων και ιδεών είναι ένα από τα πολυτιμότερα δικαιώματα του ανθρώπου. Επομένως, κάθε πολίτης έχει τη δυνατότητα να ομιλεί, να γράφει, και να τυπώνει τα έργα του ελεύθερα, αρκεί να μην κάνει κατάχρηση αυτής της ελευθερίας σε περιπτώσεις που ορίζονται σαφώς από το νόμο.*». Αξιο μνείας είναι το γεγονός ότι ήδη από τα «σπάργανα» του συνταγματισμού στην Ευρώπη υφίστανται έννοιες όπως «κατάχρηση του δικαιώματος» και «επιφύλαξη υπέρ του νόμου».

⁶ «*Το Κογκρέσο δεν θα εγκρίνει νόμο που θα υποστηρίξει την εγκαθίδρυση θρησκείας ή που θα απαγορεύει την ελεύθερη θρησκευτική λατρεία ή που θα περιορίζει την ελευθερία του λόγου ή του τύπου ή το δικαίωμα του λαού να συνέρχεται ειρηνικά και να αιτείται στην Κυβέρνηση σχετικά με την ικανοποίηση των παραπόνων του.*».

⁷ Χρ. Βρεττού, *Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2014, σελ. 8

⁸ Σπύρος Βλαχόπουλος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017, σελ. 284 υποσημ. 2

της ελεύθερης έκφρασης, στην ελευθερία της πληροφόρησης και την ελεύθερη συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας, όπως ορίζει το άρθρο 5^A του Συντάγματός μας⁹

Το πλέγμα προστασίας της ελευθερίας του λόγου, ωστόσο, δεν περιορίζεται στις προβλέψεις του εθνικού μας Συντάγματος. Το συγκεκριμένο δικαίωμα κατοχυρώνεται ρητά τόσο σε ενωσιακό, όσο και σε διεθνές επίπεδο. Ειδικότερα, η ελευθερία της έκφρασης αλλά και η ελευθερία της πληροφόρησης προστατεύεται από το άρθρο 11 παρ. 1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΧΘΔΕΕ)¹⁰, σύμφωνα με το οποίο «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων.», ενώ παρόμοιες προβλέψεις υπάρχουν και στο άρθρο 19 της Οικουμενικής Διακήρυξης για τα Ανθρώπινα Δικαιώματα που υπεγράφη στις 10/12/1948 από τον ΟΗΕ¹¹. Περαιτέρω, το Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (ΔΣΑΠΔ), όπως αυτό έχει κυρωθεί από τη χώρα μας με το ν. 2462/1997, προστατεύει, όπως και τα παραπάνω κείμενα, την ελευθερία της έκφρασης και της συλλογής πληροφοριών (παρ. 2), ενώ επίσης απαγορεύει τη διακριτική μεταχείριση προσώπου για γνώμη που αυτό εξέφερε (παρ. 1). Παράλληλα, σε αντίθεση με τα ως άνω άρθρα του ΧΘΔΕΕ και της Διακήρυξης του ΟΗΕ, το ΔΣΑΠΔ επιτρέπει την επιβολή περιορισμών στην ελευθερία της έκφρασης αν το επιτάσσουν τα δικαιώματα των άλλων και τα έννομα αγαθά της υπόληψης, της εθνικής ασφάλειας, της δημόσιας τάξης, της δημόσιας υγείας αλλά και τα χρηστά ήθη. Παρατηρείται, λοιπόν, μια διάθεση «αναχαίτισης» του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση, όταν αυτή συγκρούεται με άλλα έννομα αγαθά τα οποία το Κράτος καλείται να συνεκτιμήσει και να προστατεύσει.

Στο ίδιο μήκος κύματος κινούνται και οι προβλέψεις της Ευρωπαϊκής Συμβάσεως για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου (ΕΣΔΑ), οι οποίες θα μας απασχολήσουν περισσότερο στη συνέχεια λόγω της επίκλησής τους από το Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ) στη νομολογία που θα εξετασθεί. Ειδικότερα, στην 1^η παρ. του άρθρου 10 της Σύμβασης ορίζεται ότι: «Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ

⁹ «1. Καθένας έχει δικαίωμα στην πληροφόρηση, όπως νόμος ορίζει. Περιορισμοί στο δικαίωμα αυτό είναι δυνατόν να επιβληθούν με νόμο μόνο εφόσον είναι απολύτως αναγκαίοι και δικαιολογούνται για λόγους εθνικής ασφάλειας, καταπολέμησης του εγκλήματος ή προστασίας δικαιωμάτων και συμφερόντων τρίτων. 2. Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19.»

¹⁰ Να σημειωθεί ότι κατά το άρθρο 6 παρ. 1 της Συνθήκης για την Ευρωπαϊκή Ένωση (ΣΕΕ) τα δικαιώματα, οι ελευθερίες και οι αρχές που περιέχονται στον ΧΘΔΕΕ χαιρούν του ίδιου νομικού κύρους με τις Συνθήκες.

¹¹ «Καθένας έχει το δικαίωμα της ελευθερίας της γνώμης και της έκφρασης, που σημαίνει το δικαίωμα να μην υφίσταται δυσμενείς συνέπειες για τις γνώμες του, και το δικαίωμα να αναζητεί, να παίρνει και να διαδίδει πληροφορίες και ιδέες, με οποιοδήποτε μέσο έκφρασης, και από όλο τον κόσμο.»

επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας.» , ενώ στην 2^η παρ. προβλέπονται περιορισμοί πανομοιότυποι με εκείνους που προβλέπονται και στο ΔΣΑΠΔ, με τη διαφορά ότι, σύμφωνα με το κείμενο της ΕΣΔΑ, δύναται να υπάρξει περιορισμός της ελευθερίας της έκφρασης και για λόγους εδαφικής ακεραιότητας, διασφάλισης του απορρήτου εμπιστευτικών πληροφοριών και του κύρους και της αμεροληψίας της δικαιοσύνης. Όλοι αυτοί οι περιορισμοί, βέβαια, τελούν υπό τον όρο της αναγκαιότητάς τους σε μια δημοκρατική κοινωνία.

2.2 Η λειτουργία της ελευθερίας του λόγου στη δημοκρατία

Όπως φάνηκε παραπάνω, η ελευθερία του λόγου καθιερώνεται ως ατομικό δικαίωμα σε πληθώρα νομικών κειμένων, αναγόμενη έτσι σε μια θεμελιώδη αξία του δημοκρατικού πολιτεύματος με συνταγματική, αλλά και υπερσυνταγματική περιωπή. Το γεγονός, βέβαια, ότι καθιερώνεται με τρόπο πανηγυρικό στα εθνικά συντάγματα και σε διεθνείς συμφωνίες υποδηλώνει την κεφαλαιώδη σημασία της τόσο για την ανάπτυξη της προσωπικότητας των ατόμων, όσο και για τη συμμετοχή τους στην κοινωνική συμβίωση με ίσους όρους. Από αυτό προκύπτει ότι η ελευθερία του λόγου δε συνιστά απλώς ένα ατομικό δικαίωμα, η μη άσκηση του οποίου επηρεάζει μόνο τον εκάστοτε φορέα του. Η ελευθερία του λόγου συνιστά αναγκαίο όρο για την δημοκρατικά οργανωμένη κοινωνική συμβίωση, καθώς μόνο μέσω αυτής μπορεί να διεξαχθεί ο διάλογος για τα δημόσια θέματα, ο οποίος πρέπει να είναι «χωρίς αναστολές, ζωηρός και ανοικτός στα πάντα», όπως έχει κάνει δεκτό το ΑΔ¹².

Ειδικότερα, ο Αμερικανός νομικός του 20ού αιώνα Thomas Emerson έχει εκφράσει την άποψη ότι οι φιλελεύθερες κοινωνίες επιδιώκουν την προστασία της ελευθερίας της έκφρασης, προκειμένου να προστατευθούν με τη σειρά τους ορισμένες αξίες, τις οποίες και χωρίζει σε τέσσερις μεγάλες κατηγορίες¹³:

Πρώτα απ' όλα, ο συγγραφέας τονίζει την ατομοκεντρική θεώρηση της ελευθερίας του λόγου, υπό το πρίσμα της οποίας προστατεύεται και αναζητείται η αυτοπραγμάτωση του ατόμου. Εκκινώντας από την αντίληψη ότι η μοναδικότητα κάθε ατόμου εξαρτάται εν πολλοίς από τις

¹² *New York Times Co v. Sullivan*, 376 U.S. 254, 270.

¹³ Thomas I. Emerson, *Toward a General Theory of the First Amendment*, HeinOnline- 72 Yale L.J. pages 877-956, 1962-1963, σελ. 878

αρετές του χαρακτήρα και του μυαλού του, επισημαίνει πως η ανακάλυψη αυτών ακριβώς των αρετών δια του λόγου και η συνεπαγόμενη αυτογνωσία αποτελεί τον ύψιστο σκοπό κάθε ανθρώπου¹⁴. Επομένως, η αυθαίρετη, εκ μέρους του Κράτους, καταπίεση απόψεων, ιδεών και στοχασμών συνιστά μία ευθεία επίθεση κατά της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, εφ' όσον αποτρέπει τα άτομα από το να αντιληφθούν τους εαυτούς τους και τους άλλους δια της έκφρασης. Το Κράτος, κατά τον Emerson, όσο θεμιτά κι αν επιδιώκει την προστασία άλλων έννομων αγαθών, όπως η δημόσια ασφάλεια, η δικαιοσύνη, ή ακόμα και η ισότητα, δε μπορεί επ' ουδενί να επεμβαίνει στη δημόσια σφαίρα κατά τρόπο καταπιεστικό ως προς την ελευθερία των ατόμων να εκφράζουν τις απόψεις τους, ακόμα κι αν αυτές αντιτίθενται καταφανώς στα παραπάνω αγαθά. Η στάση αυτή, ο περιορισμός δηλαδή της ελευθερίας του λόγου, επιτρέπεται μόνο στην περίπτωση που η εξωτερίκευση ιδεών που θέτουν υπό αμφισβήτηση την προστασία ενός έτερου αγαθού συνεπάγεται τη μετατροπή του «λόγου» σε «πράξη»¹⁵. Το Κράτος, προκειμένου να προστατεύσει άλλους θεμιτούς σκοπούς, όπως οι προαναφερθέντες, μπορεί να ασκεί έλεγχο μόνο επί πράξεων και ποτέ επί του λόγου αυτού καθ' εαυτόν. Τα όρια αυτά μεταξύ λόγου και πράξης, όσο δυσδιάκριτα κι αν μπορούν να γίνουν ορισμένες φορές, αποτελούν και το λόγο για τον οποίο η ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ χαίρει μιας προνομιακής μεταχείρισης, όπως θα φανεί στις αποφάσεις που θα εξετασθούν στη συνέχεια.

Έπειτα, τονίζεται η αξία της ελευθερίας του λόγου ως ενός κοινωνικού αγαθού. Μία πολύ βασική λειτουργία που επιτελεί ο λόγος, ακριβώς επειδή μέσω αυτού μπορεί να εκφραστεί ο λέγων, είναι ότι μπορεί να γεννήσει αντίλογο και άρα διάλογο. Η διαλεκτική σχέση, η έκθεση του λόγου στον αντίλογο αποτελεί τον καλύτερο, αν όχι τον μοναδικό τρόπο για την αναζήτηση της αλήθειας. Σπάνια, άλλωστε, τυχαίνει να υπάρχει μία άποψη που να μη χρήζει διορθώσεων, προσθηκών ή έστω αναδιατύπωσης¹⁶. Μέσα από αυτά τα λογικά εργαλεία μπορεί να κατακτηθεί η γνώση και εν τέλει η αλήθεια, γι' αυτό άλλωστε και κάθε άποψη, ακόμα και η πλέον κρατούσα, πρέπει να παραμένει ανοικτή και να υπόκειται σε έλεγχο, καθώς ακόμα κι αυτή μπορεί να αποδειχθεί εσφαλμένη, ενώ μέσα από τα ίδια λογικά εργαλεία αναπτύσσονται αρετές εντός του κοινωνικού συνόλου όπως η ανοχή σε διαφορετικές ιδέες αλλά και η δυνατότητα του συλλογικού αναστοχασμού σε περίπτωση που μια πεποίθηση αποδειχθεί εσφαλμένη.

Μια ακόμη λειτουργία που επιτελεί η ελευθερία του λόγου είναι η δυνατότητα που δίνει στα άτομα να συμμετέχουν στη διαδικασία λήψης αποφάσεων¹⁷. Αυτός είναι και ο λόγος για τον οποίο η ελευθερία του λόγου διαδραματίζει έναν τόσο κομβικό ρόλο για το δημοκρατικό πολίτευμα: ο

¹⁴ Στο ίδιο, σελ. 879.

¹⁵ Στο ίδιο, σελ. 880.

¹⁶ Στο ίδιο, σελ. 881.

¹⁷ Στο ίδιο, σελ. 882.

διάλογος που αναπτύσσεται για τα δημόσια θέματα, ο πολιτικός λόγος, πέρα από το ότι επιτρέπει την -έστω έμμεση- άσκηση εξουσίας, όπως και τον έλεγχο αυτής, δημιουργεί ένα αίσθημα υπευθυνότητας στα άτομα, καθώς τα υποχρεώνει να αναλάβουν το βάρος της γνώμης τους για σοβαρότατα ζητήματα πολιτικού χαρακτήρα. Στο σημείο αυτό αξίζει να αναφερθεί και η θέση του επίσης Αμερικανού φιλοσόφου Alexander Meiklejohn, ο οποίος θεωρούσε ότι η ελευθερία του λόγου δεν είναι ένα δικαίωμα που προστατεύει αφηρημένα την έκφραση, αλλά μέσω αυτής (και της Πρώτης Τροποποίησης) προστατεύεται ειδικά η «ελευθερία εκείνων των δραστηριοτήτων της σκέψης και της επικοινωνίας» που είναι απαραίτητες για την άσκηση εξουσίας από τους πολίτες. Ο Meiklejohn, λοιπόν, δεν έβλεπε την ελευθερία του λόγου ως ένα ατομικό δικαίωμα αλλά ως «μια δημόσια εξουσία, με κυβερνητική υπευθυνότητα¹⁸». Εκκινώντας μάλιστα από τη θέση ότι το δημοκρατικό σύστημα βασίζεται στην αυτοκυβέρνηση («self-governance») των πολιτών, κατέληγε στο συμπέρασμα ότι καμία πολιτική άποψη ή ιδέα δε μπορεί να απαγορευθεί χωρίς η απαγόρευση αυτή να αποτελεί «ακρωτηριασμό της διαδικασίας στοχασμού της κοινότητας¹⁹».

Η παραπάνω θέση του Alexander Meiklejohn, όσο μεστά κι αν αποδίδει έννοιες όπως η αυτοκυβέρνηση των πολιτών, όσο γενναιόδωρα κι αν χαρίζει στην Πρώτη Τροποποίηση (και κατ' επέκταση στην ελευθερία του λόγου) την προνομιακή μεταχείριση με την οποία την αντιμετωπίζει η αμερικανική νομολογική και θεωρητική παράδοση, φαίνεται να ερμηνεύει με περίσσεια στενότητα το νόημα της ελευθερίας του λόγου, θεωρώντας ως άξιο προστασίας μόνο τον πολιτικό λόγο. Φαίνεται να αγνοεί ή, καλύτερα, να παραβλέπει τις υπόλοιπες λειτουργίες που επιτελεί η ελευθερία του λόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία και οι οποίες αναλύονται με τρόπο διεξοδικό από τον έτερο θεωρητικό του δικαίου Thomas Emerson. Φαίνεται να παραβλέπει την ατομική διάσταση της ελευθερίας του λόγου, μέσω της οποίας επέρχεται η αυτοπραγμάτωση του ατόμου, φαίνεται να μην δίνει σημασία στην αναζήτηση της αλήθειας -επιστημονικής ή μη- που είναι απαραίτητη σε μία κοινωνία, όπως και φαίνεται να μη λαμβάνει υπόψιν ακόμη μία πτυχή του πολυδιάστατου αυτού δικαιώματος: το γεγονός ότι χάρις στην ελευθερία της έκφρασης οι κοινωνίες μπορούν να ισορροπούν ανάμεσα στη σταθερότητα και την αλλαγή²⁰.

Πιο συγκεκριμένα, ο ζωηρός και ανοικτός διάλογος πάνω στα δημόσια θέματα, ο αντίλογος σε ζητήματα που θεωρούνται παγιωμένα και μη δεκτικά αμφισβήτησης επιτρέπει την επαναδιαπραγμάτευση θεσμών, συμπεριφορών και ιδεών που με το πέρασμα του χρόνου μπορεί να έχουν χάσει τη ζωνρότητα και την ευκαμψία τους. Η προσαρμογή των κοινωνικών και

¹⁸ Alexander Meiklejohn, *The First Amendment Is an Absolute*, *The Supreme Court Review* (1961), σελ. 259, όπως παραπέμπεται από τον Σταύρο Τσακουράκη, *Η Ελευθερία του Λόγου στις ΗΠΑ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2021, σελ. 130 υποσημ. 25.

¹⁹ Alexander Meiklejohn, *Political Freedom: The Constitutional Powers of the People*, Νέα Υόρκη: Harper & Brothers, 1960, σελ. 27, όπως παραπέμπεται από τον Σταύρο Τσακουράκη, *ο.π.*, σελ. 129 υποσημ. 22 και 23.

²⁰ Thomas I. Emerson, *ο.π.*, σελ. 884.

θεσμικών δομών στις ολοένα και με ταχύτερους ρυθμούς μεταβαλλόμενες συνθήκες γίνεται μόνο όταν αυτή η αλλαγή έχει καταστεί αναγκαία. Και για να διαπιστωθεί κάτι τέτοιο, εξίσου απαραίτητη είναι η αντίθεση ενός ατόμου, μιας ομάδας, ή και της πλειοψηφίας του κοινωνικού συνόλου στις σταθερές που αδυνατούν να επιτελέσουν το ρόλο που κάποτε επιτελούσαν. Μέσω αυτής της εποικοδομητικής αντίθεσης μεταξύ πάγιων και ανερχόμενων συμπεριφορών, παλαιών και νέων θεσμών, οι κοινωνίες αποφαίνονται σχετικά με το τι πρέπει να αλλάξει και τι πρέπει να μείνει το ίδιο, αποφεύγοντας τη στασιμότητα και επιδιώκοντας την εξέλιξη. Όπως παρατηρεί άλλωστε και ο Άγγλος φιλόσοφος John Stuart Mill, «*πεποιθήσεις που δεν είναι εδραιωμένες στην πειθώ υποχωρούν πριν την παραμικρή εμφάνιση κάποιου επιχειρήματος*²¹».

2.3 Και η προπαγάνδα;

Η ελευθερία του λόγου, λοιπόν, επιτρέπει την ανάδειξη των δημοσίων θεμάτων, την έκφραση πολιτικού λόγου και εν τέλει την αυτοκυβέρνηση των πολιτών μέσω της συμμετοχής τους στο δημόσιο χώρο δια της έκφρασης των ιδεών τους. Η είσοδος αυτή στο δημόσιο χώρο, ωστόσο, η έξοδος από την ιδιωτικότητα του προσωπικού μας «μικρόκοσμου» και η έκθεσή μας σε ιδέες ξένες προς τις δικές μας, ενέχει τον κίνδυνο να γίνουμε αυτήκοοι μάρτυρες απόψεων δυσάρεστων, ενοχλητικών, έως και απειλητικών για τους όρους υπό τους οποίους συμμετέχουμε ως πολίτες στις «*διαδικασίες στοχασμού της κοινότητας*», για να επαναφέρουμε τα λόγια του Alexander Meiklejohn. Με λίγα λόγια, ένας ζωηρός, χωρίς αναστολές και ανοικτός διάλογος επί παντός επιστητού μπορεί να επιτρέψει και την έκφραση απόψεων που εχθρεύονται καταστατικά τον ζωηρό, χωρίς αναστολές και ανοικτό διάλογο, απόψεων που δεν ενοχλούν απλά, αλλά προσβάλλουν, σοκάρουν και αμφισβητούν την ίδια την ιδέα της δημοκρατίας, επιδιώκοντας την αυτό-διαιώνισή τους και την επικράτησή τους μέσα από τη μαζική τους διασπορά, μέσα από την επίμονή τους διάδοση. Ακόμα πιο συνοπτικά, μια ελευθερία του λόγου χωρίς αναστολές και όρια σημαίνει ότι επιτρέπεται και η προπαγάνδα, τιθέμενων έτσι σημαντικών δικαιopolιτικών ζητημάτων σχετικά με το επιτρεπτό ή μη του περιορισμού της. Πριν υπεισέλθουμε όμως στην εξέταση τέτοιων ζητημάτων, σημαντικό είναι πρώτα να επιχειρηθεί η εννοιολογική οριοθέτηση της προπαγάνδας.

²¹ John Stuart Mill, *On Liberty*, (1859), Batoche Books, Kitchener, 2001, σελ. 34.

Αρχικά, πρέπει να επισημανθεί ότι, παρά το σημερινό αρνητικά φορτισμένο πρόσημο που φέρει ο όρος, η έννοια της προπαγάνδας δημιουργήθηκε ως αξιολογικά ουδέτερη²². Η λέξη ετυμολογικά προέρχεται από το λατινικό ρήμα «propagandare», το οποίο σημαίνει «διαδίδω», ενώ ο όρος συναντάται αρχικά στην ονομασία μια επιτροπής που είχε συσταθεί από τον Πάπα Γρηγόριο ΙΕ' το έτος 1627, της «Επιτροπής για την Προώθηση της Πίστης» («Congregatio de Propaganda Fide») η οποία είχε ως σκοπό τη διάδοση της χριστιανικής πίστης σε χώρες που δεν είχαν εκχριστιανιστεί²³. Ο όρος απέκτησε αρνητική χροιά με το πέρασμα των χρόνων (και των αιώνων), με αποκορύφωμα την δεκαετία του 1930 στη Γερμανία, όταν και ανήλθε στην εξουσία το εθνικοσοσιαλιστικό κόμμα και συνεστάθη Υπουργείο Προπαγάνδας, το οποίο ανέλαβε ο διαβόητος για τη ρητορική του δεινότητα και τις προπαγανδιστικές του μεθόδους Γιώζεφ Γκέμπελς²⁴. Έτσι, ο όρος έφτασε να σημαίνει τη «διάδοση πληροφοριών και απόψεων, συνήθως προκατειλημμένης ή παραπλανητικής φύσεως, με στόχο την προώθηση μιας συγκεκριμένης πολιτικής ή ιδεολογικής θέσης²⁵».

Από τον παραπάνω ορισμό της προπαγάνδας φαίνεται να αποκτά σαφέστερη μορφή η προβληματική που επιχειρείται να αναδειχθεί μέσω της παρούσας εργασίας: η προπαγάνδα, έχοντας ως στόχο τη διάδοση απόψεων πολιτικής ή και ιδεολογικής εν γένει φύσεως, κατ' ουσίαν δεν αποτελεί παρά μια μορφή πολιτικού λόγου, μια μορφή έκφρασης πολιτικών ιδεών που αντιπροσωπεύουν τον τρόπο με τον οποίο ένα άτομο ή μία κοινωνική ομάδα θεάται τον κόσμο και τα πολιτικά ζητήματα που τίθενται εντός αυτού. Και ο πολιτικός λόγος, όπως φάνηκε και παραπάνω, δε μπορεί -κατ' αρχήν- να περιορίζεται, πόσω μάλλον να απαγορεύεται, δίχως αυτή η απαγόρευση να μην έχει επιπτώσεις στον τρόπο με τον οποίο η κοινότητα στοχάζεται και κρίνει επί δημοσίων θεμάτων, δίχως αυτή η απαγόρευση να μην «αλλοιώνει την αυθεντικότητα της δημόσιας σφαίρας ως τόπου συνειδητού ελέγχου των εισφερόμενων θέσεων και παραστάσεων²⁶». Κάθε άποψη, κάθε ιδέα και κάθε στοχασμός πρέπει να ελέγχεται για την ορθότητα της επί τη βάση της ίσης ελευθερίας που κατέχουν τα άτομα αφ' ενός να εκφέρουν τον λόγο που θεωρούν ότι αντικατοπτρίζει καλύτερα τις μύχιες σκέψεις τους, αφ' ετέρου να μαθαίνουν και να πληροφορούνται τις απόψεις άλλων, αφήνοντας περιθώριο στους εαυτούς τους τόσο να αναθεωρήσουν δικές τους απόψεις, όσο και να αντιλέξουν.

²² *Propaganda and Freedom of the Media*, Non-Paper of the OSCE Office of the Representative Freedom of the Media, Vienna, 2015, σελ. 31.

²³ Edward L. Bernays, *Propaganda*, Horace Liveright, New York, 1928, σελ. 21.

²⁴ Βλ. υποσημ. 22.

²⁵ Rachel VanLandingham, *Targetting Speech in War*, κείμενο διαθέσιμο στο βιβλίο *Incitement to Terrorism*, Brill-Nijhoff, Leiden-Boston, 2018, σελ. 116.

²⁶ Νίκος Παπασπύρου, *Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων*., ηλεκτρονικό περιοδικό "The Art of Crime", Νοέμβριος, 2021, διαθέσιμο τον ηλεκτρονικό τόπο: <http://theartofcrime.gr/είναι-σύμφωνη-με-το-σύνταγμα-η-νέα-ρυθμ/#-ftnref8>. (τελευταία πρόσβαση: 29.10.2022)

Η ύπαρξη αυτού του αναφαίρετου δικαιώματος αναδεικνύει και την τεράστια δύναμη που έχει η ελευθερία του λόγου: μέσω αυτής επιτρέπεται η έκφραση ιδεών και η επιρροή άλλων ανθρώπων δια της πειθούς, η σαγήνη ενός πλήθους και η δυνατότητα αυτού να παρασυρθεί από τη ρητορική δεινότητα ενός ομιλητή. Η δύναμη αυτή του λόγου, ακριβώς λόγω των αποτελεσμάτων που μπορεί να επιφέρει, δε μπορεί να αντιμετωπισθεί με τρόπο μονοσήμαντο: μια πραγματικά δυνατή ομιλία είναι ικανή να συγκινήσει ανθρώπους, παρακινώντας τους όμως πολλές φορές να προβούν σε παράνομες δράσεις, οι οποίες θίγουν τα δικαιώματα άλλων ή που ακόμα απειλούν τη συνταγματική υπόσταση του κρατικού μηχανισμού. Η προπαγάνδα, λοιπόν, εννοούμενη ως η δια του λόγου τελούμενη απόπειρα επηρεασμού ενός πλήθους προς μια συγκεκριμένη κατεύθυνση, αξιοποιούσα πολλές φορές αν όχι το ψεύδος, παραπλανητικές μεθόδους, αποτελεί ένα φαινόμενο που σίγουρα δε μπορεί να αφήνει το δίκαιο και, πιο συγκεκριμένα, τον μηχανισμό της ποινικής καταστολής αδιάφορο.

Τούτων δοθέντων, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση το γεγονός ότι τα παραπάνω αναφερόμενα κείμενα περιέχουν ρήτρες περιορισμού της ελευθερίας του λόγου, όταν με αυτόν επιχειρείται η προπαγάνδισή απόψεων που θέτουν σε κίνδυνο αγαθά που οι έννομες τάξεις έχουν κρίνει ως άξια προστασίας. Χαρακτηριστικότερο ίσως παράδειγμα αποτελεί ίσως το ΔΣΑΠΔ και ειδικότερα το άρθρο 20 αυτού, με το οποίο προβλέπεται απαγόρευση τόσο της προπαγάνδας υπέρ του πολέμου, όσο και κάθε μορφής επίκλησης μίσους που υποκινεί σε βία και εχθρότητα²⁷. Ένα άλλο νομικό εργαλείο που χρησιμοποιείται στην Ευρώπη, σε επίπεδο ΕΣΔΑ, είναι και η ρήτρα περί απαγόρευσης κατάχρησης δικαιώματος (άρθρο 17²⁸), πρόβλεψη που, όπως θα φανεί στη συνέχεια, γίνεται αντικείμενο επίκλησης από το ΕΔΔΑ σε αρκετές περιπτώσεις, εγείροντας έντονες ενστάσεις ως προς την περίοπτη θέση που (πρέπει να) κατέχει η ελευθερία του λόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Οι νομικές αυτές προβλέψεις, βέβαια, όσο κι αν προσπαθούν να «εγκολπώσουν» στη ρυθμιστική τους εμβέλεια ζητήματα επιτρεπτών και μη μορφών λόγου, όσο κι αν επιχειρούν να υιοθετήσουν ένα ασφαλές κριτήριο για την ποινικοποίηση ή μη της προπαγάνδας, δε μπορούν σε καμία περίπτωση να καταστήσουν τις λύσεις στα σχετικά ζητήματα ευχερείς. Λαμβάνοντας αυτό υπόψιν, και πριν υπεισέλθουμε στην εξέταση της συνταγματικότητας και εν γένει του επιτρεπτού της ποινικοποίησης των ειδικότερων εκφάνσεων του προπαγανδιστικού λόγου, ένα πρώτο

²⁷ «1. Κάθε προπαγάνδα υπέρ του πολέμου απαγορεύεται από το νόμο. 2. Κάθε επίκληση εθνικού, φυλετικού ή θρησκευτικού μίσους, που αποτελεί υποκίνηση διακρίσεων, εχθρότητας ή βίας απαγορεύεται από το νόμο.»

²⁸ «Ουδεμία διάταξις της παρούσης Συμβάσεως δύναται να ερμηνευθή ως επαγομένη δι' έν Κράτος, μίαν ομάδα ή έν άτομον οιονδήποτε δικαίωμα όπως επιδοθή εις δραστηριότητα ή εκτελέση πράξεις σκοπούσας εις την καταστροφήν των δικαιωμάτων ή ελευθεριών, των αναγνωρισθέντων εν τη παρούση Συμβάσει, ή εις περιορισμούς των δικαιωμάτων και ελευθεριών τούτων μεγαλύτερων των προβλεπομένων εν τη ρηθείση Συμβάσει.»

συμπέρασμα μπορεί μετά βεβαιότητας να συναχθεί: στα ζητήματα που άπτονται της σχετικής προβληματικής δε χωρούν ούτε ενιαίες απαντήσεις, ούτε, πολύ περισσότερο, βεβαιότητες.

3. Περιπτώσεις πολιτειακά ανατρεπτικού λόγου

3.1 Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο στον Ψυχρό Πόλεμο: ένα περιβάλλον (επιλεκτικής) αστάθειας για την ελευθερία του λόγου

Στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού, το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου τέθηκε για πρώτη φορά, σε δικαστικό επίπεδο, κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Η συνειδητοποίηση του ζητήματος, καθώς και η επιδίωξη πλαισίωσης αυτού με μια στέρεη συνταγματική θεωρία έλαβαν χώρα πολύ νωρίτερα απ' ό,τι στην ακόμα διασπασμένη Ευρώπη και συγχρόνως πολύ αργά, αν αναλογιστεί κανείς ότι το αμερικανικό Σύνταγμα μετρούσε έως τότε ήδη σχεδόν ενάμιση αιώνα ζωής. Σε όλες τις σχετικές αποφάσεις του ΑΔ που θα εξετασθούν παρακάτω, αφορμή για τη δημιουργία ένδικης διαφοράς υπήρξε, όχι μόνο η ενεργή συμμετοχή των ΗΠΑ στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ήδη από το 1917, αλλά η βάσει της συμμετοχής αυτής ψήφιση το ίδιο έτος του «Νόμου περί Κατασκοπείας» («Espionage Act»), ο οποίος ουσιαστικά τιμωρούσε με φυλάκιση, επιβολή προστίμου, ή και με τα δύο όποιοι, μεταξύ άλλων, προκαλούσε ή αποπειράτο να προκαλέσει ανυπακοή, απιστία, ανταρσία ή άρνηση καθήκοντος στις στρατιωτικές ή ναυτικές δυνάμεις των ΗΠΑ, ή εκ προθέσεως παρακώλυε τις διαδικασίες επιστράτευσης και κατάταξης εν καιρώ πολέμου²⁹.

Αυτό που πρέπει να διευκρινισθεί στον αναγνώστη, πριν εξετασθούν οι επίμαχες αποφάσεις του ΑΔ, είναι ότι η συμπεριφορά που επεδίωκε να τιμωρήσει ο Νόμος περί Κατασκοπείας ήταν η απείθεια και ο κίνδυνος που ελλόχευε εξαιτίας αυτής να αποδιοργανωθούν τα αμερικανικά στρατεύματα και να επέλθει μια δυσάρεστη για το αμερικανικό κράτος έκβαση στον πρώτο μεγάλο πόλεμο. Ο λόγος, λοιπόν, που οι αποφάσεις αυτές εξετάζονται στην παρούσα ενότητα και όχι σε εκείνη που πραγματεύεται την πολεμική προπαγάνδα είναι ακριβώς αυτός: ο παραπάνω νόμος δεν τιμωρούσε την προπαγάνδα υπέρ του πολέμου, αλλά την προπαγάνδα που ήταν ικανή να κλονίσει τόσο το ηθικό, όσο και την ισχύ των αμερικανικών στρατευμάτων στον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Εν ολίγοις, αυτό που επιχειρήθηκε να επιτευχθεί με τον νόμο αυτό ήταν η απαγόρευση οιασδήποτε αντίθεσης στον πόλεμο, και όχι το αντίθετο.

²⁹ Σταύρος Γσακυράκης, οπ. π., σελ. 33.

Η πρώτη εμβληματική απόφαση του ΑΔ, στην οποία εξετάστηκαν για πρώτη φορά τα όρια της ελευθερίας του λόγου ήταν η «*Schenk v. United States*», εκδοθείσα στις 3 Μαρτίου του 1919³⁰. Ο Schenk, που αποτελούσε το Γενικό Γραμματέα του Σοσιαλιστικού Κόμματος των ΗΠΑ, καταδικάστηκε μαζί με άλλους για απόπειρα να παρεμποδίσει την επιστράτευση στις ένοπλες δυνάμεις των ΗΠΑ, καθώς σε μια προκήρυξη χαρακτήριζε την επιστράτευση ως «δεσποτισμό», υποστηρίζοντας ότι ο πόλεμος γίνεται προς εξυπηρέτηση των συμφερόντων της Wall Street και καλώντας τους πολίτες να διεκδικήσουν τα αυτονόητα δικαιώματά τους³¹.

Το ΑΔ εν τέλει επικύρωσε τις καταδίκες, κρίνοντας ως σύμφωνες με το Σύνταγμα τις ρυθμίσεις του Νόμου περί Κατασκοπείας. Δια στόματος του δικαστή Oliver Wendell Holmes, μάλιστα, διατύπωσε το κριτήριο βάσει του οποίου επιτρέπονταν συνταγματικοί περιορισμοί στην ελευθερία του λόγου: αυτό του «*σαφούς και παρόντος κινδύνου*». Σύμφωνα με το κριτήριο αυτό, μία έκφραση που σε ορισμένες συνθήκες μπορεί να συνιστά επιτρεπτή άσκηση του σχετικού συνταγματικού δικαιώματος, μπορεί η ίδια, ακριβώς με πανομοιότυπο τρόπο διατυπωμένη, να δημιουργεί, υπό άλλες συνθήκες, ένα σαφή και παρόντα κίνδυνο, επιτρεπομένης έτσι της απαγόρευσής της. Με λίγα λόγια, «*ο χαρακτήρας κάθε πράξης εξαρτάται από τις συνθήκες υπό τις οποίες τελείται*». Για να γίνει ακόμα πιο κατανοητός, ο δικαστής Holmes θα αναφέρει παραστατικά: «*Η πλέον αυστηρή προστασία της ελευθερίας του λόγου δεν θα προστάτευε κάποιον που στα ψέματα θα φώναζε "Φωτιά!" μέσα σ' ένα θέατρο, προκαλώντας πανικό*³²». Στην προκειμένη περίπτωση, λοιπόν, ο Schenk και οι συν αυτώ, με τη διάδοση των απόψεών τους για την κατάταξη στις αμερικανικές ένοπλες δυνάμεις, είχαν θέσει έναν σαφή και παρόντα κίνδυνο ο οποίος επέτρεπε τον περιορισμό της ελευθερίας τους να εκφραστούν πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα.

Το κριτήριο του σαφούς και παρόντος κινδύνου, όπως διατυπώθηκε στην παραπάνω απόφαση, παρά τον αντίλογο που κανείς μπορεί να ορθώσει απέναντί του, δέχεται κατ' αρχήν ότι ο λόγος, ακόμα κι όταν εκφέρεται με τρόπο που ενοχλεί ή δυσαρεστεί, δε μπορεί άνευ ετέρου να περιορίζεται επιτρεπτά. Ο λόγος κατ' αρχήν γίνεται σεβαστός και κατ' εξαίρεση περιορίζεται ή απαγορεύεται, όταν από την εκάστοτε διατύπωση μπορεί να ανακύψει ένας ενεστώς κίνδυνος που με τρόπο ξεκάθαρο μπορεί να απειλήσει ένα άλλο, συνταγματικά προστατευόμενο έννομο αγαθό. Ακόμα κι αυτό το κριτήριο, ωστόσο, δεν ελήφθη υπόψιν στις δύο αποφάσεις που ακολουθούν, με την ελευθερία του λόγου να παραμένει τελείως έκθετη.

³⁰ Όπως παρατηρείται, η απόφαση εκδόθηκε μετά το τέλος του πολέμου, στο ίδιο, σελ. 34.

³¹ *Schenk v. United States*, 249 U.S. 47, 51, στο ίδιο, σελ. 35.

³² Στο ίδιο.

Στην πρώτη από αυτές, στην «*Frohwerk v. United States*» (1919), επικυρώθηκε και πάλι η καταδίκη ενός εκδότη, καθώς στην γερμανόφωνη εφημερίδα του που διανεμόταν στην πολιτεία του Μιζούρι, την «*Missouri Staats-Zeitung*», είχε φιλοξενηθεί άρθρο που επέκρινε τη σκοπιμότητα του πολέμου και αμφισβητούσε τη συνταγματικότητα της υποχρεωτικής στράτευσης^{33,34}. Ο ίδιος δικαστής, μένοντας πιστός στην αλληγορία με τη φωτιά και τον κίνδυνο, θεώρησε πως δεν είναι αντισυνταγματικός ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου, καθώς «είναι αδύνατο να πούμε ότι δε μπορεί να αποδειχθεί πως το κείμενο κυκλοφόρησε σε μέρη όπου και μια μικρή αύρα θα ήταν αρκετή για να ανάψει φλόγα και πως το γεγονός αυτό ήταν γνωστό και αποδεκτό από εκείνους που διένειμαν το κείμενο³⁵».

Η τελευταία απόφαση που αφορά την περίοδο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου, όπως τη βίωσαν πολιτικά αλλά και θεσμικά οι ΗΠΑ είναι ίσως και αυτή που έχει χαραχθεί ως ένα μελανότατο σημείο για τη νομολογία του ΑΔ. Η απόφαση «*Debs v. United States*», η οποία εκδόθηκε επίσης το 1919, αφορούσε την καταδίκη ενός εκ των ηγετών του Σοσιαλιστικού Κόμματος, του Eugene Debs, λόγω μιας δημόσιας ομιλίας του υπέρ του σοσιαλισμού, κατά τη διάρκεια της οποίας τάχθηκε ανοιχτά κατά του πολέμου, υποστήριξε πως αυτός συμφέρει τους ανήκοντες στην άρχουσα τάξη και όχι τους εργάτες, ενώ παράλληλα εξέφρασε την αλληλεγγύη και το θαυμασμό του προς τους ομοϊδεάτες του που είχαν καταδικασθεί για ανάλογες απόψεις³⁶. Το ΑΔ και πάλι ομόφωνα επικύρωσε την καταδίκη του πολιτικού αυτού προσώπου σε δεκαετή κάθειρξη, χρησιμοποιώντας ανάλογο με την προηγούμενη απόφαση επιχείρημα. Σύμφωνα με το συλλογισμό του δικαστηρίου, όπως διατυπώθηκε πάλι από τον δικαστή Holmes, σκοπός της συγκεκριμένης ομιλίας -δεν έχει σημασία αν ήταν άμεσος ή έμμεσος- ήταν εκ των πραγμάτων η παρακώλυση της στράτευσης, ακόμα κι αν το μόνο που έκανε ο ομιλητής ήταν να εκφράσει την αντίθεσή του στη συμμετοχή των ΗΠΑ στον πόλεμο. Με βάση λοιπόν αυτήν την παραδοχή, και με δεδομένη αυτήν την πρόθεση του ομιλητή, μόνο και μόνο το ενδεχόμενο πρόκλησης αυτής της βλάβης στη λειτουργία και οργάνωση των αμερικανικών ενόπλων δυνάμεων επέτρεπε τον περιορισμό του δικαιώματος που προστατεύεται από την Πρώτη Τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος.

Όπως γίνεται σαφές από τις δύο τελευταίες αποφάσεις, το κριτήριο του σαφούς και παρόντος κινδύνου, που φάνηκε να υιοθετείται στην «*Schenk v. United States*» για τον θεμιτό περιορισμό του λόγου, μοιάζει να εγκαταλείφθηκε. Αντ' αυτού, το Supreme Court, δεχόμενο ότι, όταν μόνο και μόνο ότι από την έκφραση κάποιας ιδέας μπορεί θεωρητικά να προκύψει κάποιος κίνδυνος

³³ Στο ίδιο, σελ. 37.

³⁴ Να επισημανθεί ότι το κείμενο δεν απευθυνόταν σε κληρωτούς που θα καλούνταν προς στράτευση, αλλά μόνο στους αναγνώστες της εν λόγω εφημερίδας.

³⁵ *Frohwerk v. United States*, 249 U.S. 209, Στο ίδιο, σελ. 38.

³⁶ Στο ίδιο.

για τα έννομα αγαθά που επιδιώκουν να προστατεύσουν οι ψηφισθέντες από το Κογκρέσο νόμοι, ο λόγος μπορεί κάλλιστα όχι μόνο να περιορισθεί, αλλά και να απαγορευθεί, υιοθέτησε το κριτήριο της «κακής κλίσης του λόγου». Σύμφωνα με τη θεωρία αυτή, λοιπόν, για τον περιορισμό της ελευθερίας του λόγου αρκεί η παραμικρή υπόνοια ότι ο λόγος, ως εκπεφρασμένος στοχασμός, θέτει σε μία όλως αφηρημένη διακινδύνευση συνταγματικώς προστατευόμενα αγαθά όπως η κοινωνική ειρήνη ή η εθνική ασφάλεια. Η δογματική αυτή, όπως εύκολα μπορεί να γίνει αντιληπτό, βέβαια, ουδεμία προστασία παρέχει στο λόγο, καθώς ακόμα και η πιο ισχυρή σύγκρουση του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση με οποιοδήποτε άλλο δικαίωμα ή αγαθό αρκεί, ώστε το πρώτο να υποχωρήσει ολοσχερώς³⁷.

Και το κριτήριο του σαφούς και παρόντος κινδύνου, βέβαια, όπως αυτό υιοθετήθηκε στην «*Schenk v. United States*», δε στέκεται δίχως αντίλογο. Πέραν του γεγονότος ότι δε δημιουργεί το έδαφος για μία σαφή, μη αυθαίρετη δικανική κρίση, καθώς η έννοια του κινδύνου είναι όλως νεφελώδης (τουλάχιστον όπως χρησιμοποιήθηκε στην εξεταζόμενη απόφαση), το εν λόγω κριτήριο δε φαίνεται να λαμβάνει υπόψιν τις θεμελιώδεις λειτουργίες που επιτελεί ο λόγος σε μία δημοκρατική κοινωνία, όπως αυτές εξετέθησαν σε προηγούμενη ενότητα. Ο λόγος, όπως είδαμε, είναι προορισμένος να λειτουργεί ως μέσο αμφισβήτησης των πολιτικών και όχι μόνο δρωμένων, να αποτελεί σε μία κοινωνία το μηχανισμό εκείνο που ελέγχει το κατά πόσο οι σταθερές θα παραμείνουν τέτοιες, το κατά πόσο οι ειλημμένες αποφάσεις είναι πράγματι ορθές ή χρήζουν αναθεώρησης. Αποκλείοντας συγκεκριμένες απόψεις από το δημόσιο διάλογο επικαλούμενο έναν ασαφή και νεφελώδη κίνδυνο, το Κράτος δεν κάνει τίποτα άλλο παρά να *ακρωτηριάζει τον τρόπο με τον οποίο στοχάζεται η κοινότητα πάνω στα δημόσια θέματα*. Οι κατ' εξοχήν πολιτικές αποφάσεις -όπως είναι η κήρυξη ενός πολέμου ή η συμμετοχή σ' έναν τέτοιο- εκφεύγουν κατ' αυτόν τον τρόπο από το δημόσιο διάλογο και καθίστανται λογικά ανέλεγκτες, σαν να είναι υπεράνω κριτικής. Τέλος, κατά τη θεωρία αυτή δε φαίνεται να υπάρχουν διαβαθμίσεις της έντασης και του μεγέθους του κακού που επαπειλείται με την ακώλυτη ελευθερία έκφρασης, πράγμα που παραπέμπει στην ηπειρωτική, νεοπαγή συνταγματική αρχή της αναλογικότητας³⁸.

Η κατάσταση αυτή, με την επίσημη λήξη του «συναγερμού» που ενεργοποίησε η συμμετοχή των ΗΠΑ στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, φάνηκε να εξομαλύνεται κατά τη διάρκεια τόσο του μεσοπολέμου, όσο και του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Στα χρόνια του τελευταίου η εθνική ομοψυχία ήταν εμφανής, με αποτέλεσμα ακόμα και οι ριζοσπαστικές ομάδες που διώκονταν κατά τη διάρκεια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου για την αντίθεσή τους ως προς τη συμμετοχή των ΗΠΑ σε αυτόν, να υποστηρίζουν πλέον τον πόλεμο κατά του ολοκληρωτισμού. Μάλιστα, ήταν

³⁷ Thomas I. Emerson, *οπ. π.*, σελ. 910.

³⁸ Στο *ίδιο*, σελ. 911.

ελάχιστες οι υποθέσεις που είχαν αχθεί ενώπιον του ΑΔ και που αφορούσαν την παραβίαση του λεγόμενου «Smith Act», του ομοσπονδιακού εκείνου νόμου που ποινικοποιούσε τόσο την προπαγάνδισή απόψεων που υποστήριζαν την ανατροπή της Κυβέρνησης δια βιαίων μέσων, όσο και τη συμμετοχή σε ομάδες με συναφή δράση³⁹. Δε συνέβη όμως το ίδιο και όταν έληξε ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, ο οποίος έδωσε τη σκυτάλη σ' έναν άλλον, διαφορετικής υφής, ακήρυκτο πόλεμο: τον Ψυχρό Πόλεμο.

Κατά την περίοδο αυτή, οι ΗΠΑ και η Σοβιετική Ένωση, αμφότερες υπερδυνάμεις και νικήτριες χώρες στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, αντιπροσωπεύοντας η πρώτη τη Δύση και η δεύτερη την Ανατολή, είχαν συγκροτήσει ένα σκληρό γεωπολιτικό δίπολο, ανταγωνιζόμενες η μία την άλλη με στόχο την αύξηση της επιρροής τους σε τρίτα κράτη και την κατάκτηση της ηγεμονίας μεταξύ της διεθνούς κοινότητας. Στο πλαίσιο του διπόλου αυτού λήφθηκαν σκληρά μέτρα κατά των «αντιφρονούντων», με αποτέλεσμα οι τελευταίοι, πέραν των ποινικών διώξεων και των καταδικών που υφίσταντο, να εξοβελίζονται πλήρως από το δημόσιο διάλογο, επειδή αποτελούσαν κίνδυνο για την πολιτειακή ομαλότητα και την κυβερνητική σταθερότητα. Σε αυτό το ανηλεές «κυνηγητό» δεν αντιστάθηκαν ούτε μικρότερα κράτη, τα οποία είχαν με τον έναν ή τον άλλον τρόπο επιλέξει σε ποια πλευρά του ακήρυκτου αυτού πολέμου θα βρίσκονται. Ανάμεσα σε αυτά τα κράτη είναι και η χώρα μας, η οποία μάλιστα είχε και την οδυνηρότατη εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου.

Επιστρέφοντας στις ΗΠΑ, η σημαντικότερη υπόθεση που ήχθη ενώπιον του Supreme Court υπήρξε η «*Dennis v. United States*» (1951), η οποία μάλιστα απέκτησε και διεθνή αντίκτυπο, καθώς διακυβευόταν το θεμιτό της ποινικοποίησης των αντιφρονούντων κομμουνιστών στο προπύργιο του δυτικού πολιτισμού. Στο πλαίσιο της υπόθεσης αυτής, αιτούντες ήταν ηγετικά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος, με προεξάρχοντα τον Eugene Dennis, τα οποία είχαν καταδικασθεί από κατώτερα δικαστήρια για παραβίαση του ανωτέρου νομοθετήματος, επειδή τάσσονταν υπέρ σοσιαλιστικών μεταρρυθμίσεων, προπαγανδίζοντας παράλληλα κείμενα του Karl Marx, όπως το «*Κομμουνιστικό Μανιφέστο*», αλλά και δικές τους θέσεις υπέρ της επικράτησης του κομμουνισμού στις ΗΠΑ μέσω της ανατροπής της τότε Κυβέρνησης. Το ΑΔ, υιοθετώντας το κριτήριο που είχε χρησιμοποιήσει και στην παραπάνω εξετασθείσα απόφαση «*Schenk v. United States*», εν τέλει επικύρωσε τις καταδίκες των μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος με πλειοψηφία 6 έναντι 2 μειοψηφούντων δικαστών. Η καινοτομία όμως του ΑΔ στην παρούσα απόφαση ενέκειτο στο γεγονός ότι η έννοια του «παρόντος» κινδύνου διευρύνθηκε υπερβολικά.

³⁹ Σταύρος Τσακυράκης, οπ. π., σελ. 103.

Πιο συγκεκριμένα, το ΑΔ, στηρίζοντας το συλλογισμό του στο γεγονός ότι η εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος συνιστούσε έναν σοβαρότατο κίνδυνο που κανείς δε μπορούσε να παραβλέψει, η ανάληψη δράσης από την Κυβέρνηση έπρεπε να είναι άμεση, δίχως να υπάρχει περιθώριο να αναμείνει «μέχρις ότου να ξεσπάσει το πραξικόπημα⁴⁰». Έτσι, όταν το επαπειλούμενο κακό είναι τόσο σπουδαίας έντασης, ώστε να κινδυνεύει η συνταγματική υπόσταση και οργάνωση του κρατικού μηχανισμού, η αμεσότητα του κινδύνου τεκμαίρεται και ο λόγος μπορεί να περιορίζεται επιτρεπτά, καθώς σε διαφορετική περίπτωση η δράση που θα αναληφθεί μπορεί να μην είναι σε θέση να αντιμετωπίσει έγκαιρα τον ήδη εξελισσόμενο κίνδυνο. Ορισμένοι μάλιστα δικαστές, όπως ο Jackson και ο Frankfurter επηύξησαν, καθώς ο μεν πρώτος θεώρησε πως ο νόμος, βάσει των οποίων καταδικάστηκαν τα ηγετικά στελέχη του Κομμουνιστικού Κόμματος, καθιστούσε αδίκημα τη συνωμοσία εν γένει, η οποία δε διακρίνει αν ο σχεδιασμός για ανατροπή της Κυβέρνησης είναι άμεσος ή αν αφορά το μέλλον: σε κάθε περίπτωση η συμπεριφορά αυτή είναι τιμωρητέα. Ο δε δεύτερος, προκρίνοντας το στοιχείο της στάθμισης των συγκρουόμενων αγαθών, όπως εν προκειμένω είναι η ελευθερία του λόγου αφ' ενός και η εθνική ασφάλεια αφ' ετέρου, εξέφρασε τη γνώμη ότι στη στάθμιση αυτή τον πρώτο λόγο έχει η νομοθετική εξουσία και ότι η αντίστοιχη δικαστική πρέπει να σέβεται τις επιλογές της πρώτης, εκτός αν αυτές ξεπερνούν κάποια όρια δίκαιης κρίσης, τα οποία στη συγκεκριμένη περίπτωση δε φαίνονταν να ξεπερνιούνται⁴¹. Η μειοψηφία από την άλλη μεριά υπήρξε διχασμένη. Ο μεν δικαστής Douglas, προβαίνοντας σε μια κρίση πολύ περισσότερο πολιτική, παρά νομική, θεώρησε ότι οι επαναστατικές ιδέες που διέσπειραν οι κομμουνιστές, αν και ήταν φρικαλέες, παρέμεναν τόσο αξιολύπητες και ανίσχυρες, ώστε στην «αγορά των ιδεών το εμπόρευσμά τους θα παρέμενε απύλητο⁴²», ειδικά εντός ενός πλαισίου οικονομικής ευημερίας και προόδου. Από την άλλη, ο δικαστής Hugo Black εξέφρασε την άποψη ότι οι προβλέψεις του νόμου εισήγαγαν προληπτική λογοκρισία αντίθετη προς το αμερικανικό Σύνταγμα και την Πρώτη Τροποποίηση, και άρα πλήττεται καίρια η ελευθερία του λόγου⁴³.

Λίγα χρόνια αργότερα, ωστόσο, και πιο συγκεκριμένα το 1957, το ΑΔ θα άλλαζε γραμμή πλευσης ως προς τη συνταγματικότητα των διώξεων των κομμουνιστών επί τη βάση του κινδύνου που προέκυπτε από την προπαγάνδισή των ιδεών τους. Με την απόφασή «*Yates v. United States*» (1957) φάνηκε ότι τίθεται τέλος στις φρονηματικές διώξεις, καθώς μέσω της απόφασης αυτής το ΑΔ ακύρωσε την καταδίκη δεκατεσσάρων μελών του Κομμουνιστικού Κόμματος της Πολιτείας της Καλιφόρνια λόγω διάπραξης συνωμοσίας με στόχο τη βίαιη ανατροπή της Κυβέρνησης.

⁴⁰ *Dennis v. United States*, 341 U.S. 494,509, Στο ίδιο, σελ. 106, υποσημ. 181.

⁴¹ *Dennis v. United States*, 341 U.S 550-551, Στο ίδιο, σελ. 109, υποσημ. 185.

⁴² *Dennis v. United States*, 341 U.S 494, 588-589, Στο ίδιο, σελ. 107, υποσημ. 183.

⁴³ Στο ίδιο, σελ. 111.

Ειδικότερα, με την απόφαση αυτή ανετράπη το τεκμήριο που είχε εισαγάγει η «Dennis», σύμφωνα με το οποίο μόνη η ιδιότητα κάποιου ως μέλους του Κομμουνιστικού Κόμματος αρκούσε, ώστε εκείνος να θεωρείται ότι συνωμοτεί για την κατάλυση του πολιτεύματος. Με την παρούσα απόφαση έγινε δεκτό ότι απαιτούνται συγκεκριμένα στοιχεία που να αποδεικνύουν τον σκοπό αυτό, καθώς αυτό που απαγορεύεται είναι η προπαγάνδισή δράσης και όχι η προπαγάνδα ιδεών. Μη επιτρεπτή πρέπει να θεωρείται η υποκίνηση ενός ακροατηρίου να δράσει και όχι η απλή διάδοση μιας πεποίθησης⁴⁴.

Η «Yates», φυσικά, δε σήμανε και το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, ούτε της επιφυλακτικότητας με την οποία αντιμετώπιζονταν οι κομμουνιστές στις ΗΠΑ και στον υπόλοιπο δυτικό κόσμο. Σηματοδότησε, όμως, την αρχή του τέλους για την ποινικοποίηση του συγκεκριμένου πολιτικού φρονήματος στις ΗΠΑ, καθώς αναγνωρίστηκε η ανάγκη προστασίας ακόμα και αυτού του είδους ανατρεπτικού λόγου. Στον υπόλοιπο κόσμο, πόσω μάλλον στην Ελλάδα, δεν ίσχυσε το ίδιο.

Όπως αναφέρθηκε και παραπάνω, η αιματηρή εμπειρία του Εμφυλίου Πολέμου άφησε και θεσμικές πληγές, οι οποίες θα επουλώνονταν πολύ μετά την επίσημη λήξη του το 1949. Στη μετεμφυλιακή Ελλάδα, την περίοδο της λεγόμενης «καχεκτικής» δημοκρατίας, παρά την ύπαρξη του Συντάγματος του 1952, ίσχυαν παράλληλα οι τότε προβλεπόμενοι αναγκαστικοί νόμοι, νόμοι δηλαδή που εκδίδονταν από την εκτελεστική εξουσία κατά παράβλεψη της συνήθους διαδικασίας ψηφίσεως νόμων από το σώμα της Βουλής, λόγω επιτακτικής ανάγκης. Οι νόμοι αυτοί, λοιπόν, επέτρεπαν, κατά πλήρη παραβίαση του τότε Συντάγματος, τη λήψη μέτρων προληπτικού χαρακτήρα κατά των «εμφορούμενων από κομμουνιστικά ιδεώδη» πολιτών, όπως την απομάκρυνσή τους από τις δημόσιες υπηρεσίες καθώς και τις εκτοπίσεις τους σε άγονα νησιά. Τα μέτρα αυτά δικαιολογούνταν εξαιτίας του υποτιθέμενου κινδύνου να λάβει χώρα ανταρσία ικανή να κλονίσει τα θεμέλια του δημοκρατικού πολιτεύματος, πράγμα που δέχονταν και τα Δικαστήρια της χώρας, κρίνοντας τα μέτρα αυτά ως συμβατά με το Σύνταγμα.

Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση της υπ' αριθμ. 1796/1954 απόφασης του Συμβουλίου της Επικρατείας, η οποία απέρριψε προσφυγή ενός απομακρυνθέντος από τη δημόσια υπηρεσία στην οποία εργαζόταν, λόγω παλαιότερης συμμετοχής του στο Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο (Ε.Α.Μ.), αλλά και προπαγάνδισής των θέσεων του Κομμουνιστικού Κόμματος Ελλάδας (Κ.Κ.Ε.) στον τόπο όπου είχε εξοριστεί. Ο συγκεκριμένος, κατά το σκεπτικό της απόφασης, παρά το γεγονός ότι είχε «αποχαρακτηρισθεί», είχε δηλαδή αποχωρήσει από το Κ.Κ.Ε., έχοντας αποκηρύξει την κομμουνιστική ιδεολογία, παρουσίαζε λόγω του παρελθόντος του «έλλειψη αφοσιώσεως προς τα εθνικά ιδεώδη», υστερώντας έτσι σε σχέση με τους λοιπούς συναδέλφους

⁴⁴ *Yates v. United States*, 354 U.S. 324-325, Στο ίδιο, σελ. 113, υποσημ. 193.

του. Τα μέτρα αυτά, σύμφωνα με την απόφαση, υπαγορεύονταν από την ανάγκη προστασίας της δημοσίας ασφαλείας και τάξεως, ενώ σύμφωνα με την υπ' αριθμ. 1235/1957 απόφαση του ιδίου Δικαστηρίου, με την οποία είχε απορριφθεί αίτηση ακυρώσεως κατά της απόφασης περί παράτασης εκτόπισης ενός «ασκούντος εν τω τόπω της εκτοπίσεώς του διαφώτισιν, προπαγάνδαν και ψυχολογικήν βίαν επί των λοιπών εκτοπισμένων, σκοπούσαν την κομμουνιστικήν κατάρτισίν των», είχε κριθεί ότι τα μέτρα αυτά ούτε αντέκειντο σε κάποια συνταγματική διάταξη, ούτε αποτελούσαν ποινές, παρά προληπτικά διοικητικά μέτρα.

Η παράλληλη ύπαρξη του Συντάγματος του 1952 και των αντίθετων με αυτό αναγκαστικών νόμων είναι ο λόγος που το σύνολο των τελευταίων ονομάστηκε «Παρασύνταγμα». Ένα σώμα νομοθετημάτων, δηλαδή, που, στο όνομα της δημόσιας ασφάλειας, επέτρεπαν την πλήρη απόκλιση από το Σύνταγμα και τις κανονιστικές του προβλέψεις. Το φαινόμενο αυτό, που εμφανίστηκε στην Ελλάδα για να κλονίσει την ήδη ασταθή, όπως έδειξε και η ιστορία στη συνέχεια, δημοκρατία, έλαβε τέλος δεκατρία ολόκληρα χρόνια μετά τη λήξη του Εμφυλίου Πολέμου και όχι χάρις σε μια δικαστική απόφαση που έκρινε αντισυνταγματική τη λήψη τέτοιων διοικητικών μέτρων σε βάρος φίλα προσκείμενων προς την κομμουνιστική ιδεολογία, αλλά χάρις σε μια απόφαση της Ολομελείας του Συμβουλίου της Επικρατείας, της υπ' αριθμ. 1792/1962, η οποία είχε μόνο διαπιστωτικό χαρακτήρα: αποφαινόταν ότι την ημέρα δικασίμου της υποθέσεως, δεν υφίστατο πλέον ο αναγκαστικός νόμος που παρείχε τη δυνατότητα στη Διοίκηση να λαμβάνει τέτοιου είδους μέτρα για την προστασία της δημόσιας ασφάλειας. Με λίγα λόγια, οι φρονηματικές διώξεις δε σταμάτησαν όπως στις ΗΠΑ, με την έκδοση μιας εμβληματικής απόφασης που τασσόταν υπέρ της προστασίας του λόγου, αλλά με τη λήψη κατ' ουσίαν μιας πολιτικής απόφασης από την τότε Κυβέρνηση.

Αυτό που μπορεί να ειπωθεί συνολικά τόσο για τις διώξεις φρονηματικού χαρακτήρα που λάμβαναν χώρα στην Αμερική κατά την περίοδο του Μακαρθισμού, όσο και για τα διοικητικά μέτρα που λαμβάνονταν στην Ελλάδα την εποχή του «Παρασυντάγματος», είναι ότι και στις δύο περιπτώσεις υπήρχε μία σαφής διάσταση μεταξύ των συνταγματικών κειμένων και της συνταγματικής πραγματικότητας, όπως αυτή τουλάχιστον γινόταν αντιληπτή από τις εκάστοτε κυβερνήσεις. Για να εξηγηθεί όμως αυτή η διάσταση, πρέπει πρώτα να προβούμε σε μια βασική παραδοχή: η θεμελιώδης λειτουργία ενός Συντάγματος είναι -κατά την εμβληματική και πολύ εύστοχη διατύπωση του Αλέξανδρου Σβώλου- να «εγκοιτώνει» ως άλλη κοίτη τη ρέουσα σαν ποταμό κοινωνική, πολιτική και οικονομική ύλη⁴⁵. Η βασική αποστολή ενός συνταγματικού κειμένου -και συγχρόνως η επιτυχία του- έγκειται στη δυνατότητα των περιεχομένων σ' αυτό

⁴⁵ Γιάννης Ζ. Δρόσος, *Συνταγματικός λόγος, πολιτειακή κρίση και Αριστερά*, The Books' Journal, Τεύχος 30, Απρίλιος 2013, σελ. 26.

ρυθμίσεων να περικλείουν εντός της κανονιστικής τους εμβέλειας όλες τις νομικά ενδιαφέρουσες βιοτικές σχέσεις και καταστάσεις με τέτοιον τρόπο, ώστε το ον να «υποτάσσεται» στο δέον και όχι το αντίστροφο. Με λίγα λόγια, ένα Σύνταγμα είναι ένα σύνολο υποχρεωτικών κανόνων, διαφορετικά δεν είναι τίποτε⁴⁶.

Τα παραπάνω, βέβαια, δε σημαίνουν πως τα δύο Συντάγματα (ιδίως το αμερικανικό) απώλεσαν την κανονιστική τους ισχύ, ούτε ότι αυτά είχαν πλέον συμβολικό και όχι δεσμευτικό χαρακτήρα. Ωστόσο, οι πρακτικές που μετέβησαν τα δύο κράτη, πρακτικές που εντάσσονται ιστορικά στο ευρύτερο πλαίσιο του Ψυχρού Πολέμου, βασίστηκαν και κέρδισαν εν πολλοίς την όποια νομιμοποίησή τους στο άκρως τεταμένο, διχαστικό και παρ' ολίγον εμπόλεμο πολιτικό κλίμα που επικρατούσε εκείνη την εποχή στη Δύση υπό το φόβο κάποιας επανάστασης με στόχο την εγκαθίδρυση κομμουνιστικού καθεστώτος. Όλα τα προαναφερθέντα μέσα αντιμετώπισης του κινδύνου αυτού, ο ακραίος βαθμός έντασης και διαχώρισης μεταξύ Δύσης και Ανατολής, μεταξύ «ελεύθερου» και μη κόσμου, δε μπορούν παρά να παραπέμψουν στη διάκριση μεταξύ Φίλου και Εχθρού, όπως αυτή έχει διατυπωθεί από τον Γερμανό νομικό και πολιτικό φιλόσοφο του περασμένου αιώνα Carl Schmitt. Στο όνομα της προστασίας της δημόσιας τάξης και της εθνικής ασφάλειας από εσωτερικούς και μη εχθρούς, περιορίστηκε σχεδόν απόλυτα λόγος με συγκεκριμένο πολιτικό περιεχόμενο, εκείνος που αφορούσε τη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών, καθώς τα κράτη έβλεπαν μέσα σε αυτές τις ιδέες την άρνηση του δικού τους τρόπου ύπαρξης και, ως εκ τούτου, έπρεπε αυτές να καταπολεμηθούν για να διαφυλαχθεί ο υπαρξιακός τρόπος ζωής της Δύσης⁴⁷.

Με άλλα λόγια, η χειμαρρώδης κοινωνική και πολιτική ύλη, εξαιτίας όλων των παραπάνω χαρακτηριστικών που παρουσίαζε την επίμαχη περίοδο, για να παραφράσουμε την αρχική διατύπωση του Αλέξανδρου Σβώλου, «υπερχείλιζε» την συνταγματική κοίτη. Οι σαφείς συνταγματικές ρυθμίσεις (ιδίως η προβλέπουσα ουδένα περιορισμό Πρώτη Τροποποίηση) που εγγυώντο και προστάτευαν την ελευθερία της έκφρασης δεν κατόρθωσαν να υπερβούν την ένταση και την πόλωση του Ψυχρού Πολέμου, δε μπόρεσαν να την οριοθετήσουν εντός των κανονιστικών τειχών τους. Όπως είδαμε και από την απόφαση «*Dennis v. United States*» του Supreme Court, η κρίση περί ύπαρξης σαφούς και παρόντος κινδύνου ακόμα και στις περιπτώσεις προπαγάνδης μόνο των κομμουνιστικών πεποιθήσεων, χωρίς να προκύπτει πρόθεση υποκίνησης για τέλεση πραξικοπήματος, αποτέλεσε το απαραίτητο εκείνο νομικό εργαλείο που επέτρεψε συστηματικά την ποινικοποίηση της προπαγάνδας και εν τέλει την αλλοίωση του νοήματος του συνταγματικού

⁴⁶ Αριστόβουλος Μάνεσης, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 11-60. Το απόσπασμα αυτό βρίσκεται στη σελ. 20, βλ. υποσημ. 17.

⁴⁷ Καρλ Σμιτ, *Η έννοια του πολιτικού*, Μετάφραση-Εισαγωγή: Αλίκη Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Σεπτέμβριος 2009, σελ. 61-62.

κειμένου. Η ελευθερία του λόγου, με την οποία προστατεύεται τόσο η δυνατότητα των ατόμων να αυτοπραγματώνονται, όσο και να συμμετέχουν στις διαδικασίες λήψης των αποφάσεων, κατά την εξεταζόμενη περίοδο ουσιαστικά ακρωτηριάστηκε, καθώς η πλήρης απαγόρευση της διάδοσης των σοσιαλιστικών ιδεών, στοχεύουσα βέβαια και στην απαγόρευση του σχετικού πολιτικού φρονήματος, αποτέλεσε μια ευθεία κρατική επέμβαση στη δημόσια σφαίρα, με σκοπό την δημιουργία μιας πολιτικά ομοιογενούς κοινωνίας των πολιτών. Για τους λόγους αυτούς, λοιπόν, και με δεδομένο ότι δεν απαγορεύθηκε μόνο η προπαγάνδα προς δράση, αλλά και η προπαγάνδισή ιδεών, δε μπορεί επ' ουδενί να γίνει λόγος στην προκειμένη περίπτωση για επιτρεπτή ποινικοποίηση της προπαγάνδας.

Με την αυτή προβληματική θα ασχολείτο αρκετά χρόνια αργότερα και το ΕΔΔΑ, στην απόφαση «*Σοσιαλιστικό Κόμμα και Άλλοι κατά Τουρκίας*». Στην υπόθεση αυτή, το Δικαστήριο, χωρίς εν τέλει να ασχοληθεί με την παραβίαση ή όχι του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, εξέτασε αν η διάλυση του Σοσιαλιστικού Κόμματος Τουρκίας από το τουρκικό Συνταγματικό Δικαστήριο, όπως και η ποινική δίωξη σε βάρος μελών του ήταν συμβατές με το άρθρο 11 της Σύμβασης που κατοχυρώνει το δικαίωμα του συνεταιρίζεσθαι. Πιο συγκεκριμένα, το Σοσιαλιστικό Κόμμα Τουρκίας σε πλήθος δημοσιεύσεων των θέσεών του φαινόταν να υποστηρίζει, εκτός της μετάβασης σ' ένα σοσιαλιστικό μοντέλο διακυβέρνησης, την αναγνώριση δύο εθνών εντός της Τουρκίας, των Τούρκων και των Κούρδων, διασαλεύοντας έτσι την προστατευόμενη από το τουρκικό Σύνταγμα εθνική ενότητα. Στη βάση της υποστήριξης της συγκεκριμένης μειονότητας, η οποία, όπως θα δούμε και σε επόμενες αποφάσεις του ΕΔΔΑ, αποτελεί ένα αρκετά φορτισμένο ζήτημα στη γείτονα χώρα, το Συνταγματικό Δικαστήριο έκρινε πως το κόμμα έπρεπε να τεθεί εκτός νόμου, ενώ πολλά στελέχη του διώχθηκαν ποινικά για παραβίαση του άρθρου 142 του τουρκικού Ποινικού Κώδικα, το οποίο απαγόρευε τη διάδοση επικίνδυνης προπαγάνδας.

Το ΕΔΔΑ, όταν ήχθη η υπόθεση ενώπιόν του, για να κρίνει εάν η επέμβαση αυτή του τουρκικού Κράτους στην ελευθερία του συνεταιρίζεσθαι, ήταν συμβατή με τις επιταγές της ΕΣΔΑ, εξέτασε κατά σειρά αν η επέμβαση αυτή είχε νόμιμο έρεισμα, εάν με αυτήν επιδιωκόταν θεμιτός δημόσιος σκοπός και τέλος εάν αυτή ήταν αναγκαία σε μια δημοκρατική κοινωνία. Στα δύο πρώτα μέρη του ελέγχου οι απαντήσεις ήταν αυτονόητες: τόσο το τουρκικό Σύνταγμα, όσο και ο ΠΚ περιείχαν ρητές προβλέψεις για τη διάλυση κομμάτων και τη δυνατότητα άσκησης ποινικής δίωξης κατά μελών του, ενώ με τη θέση του Σοσιαλιστικού Κόμματος εκτός νόμου επιδιωκόταν ο σκοπός της δημόσιας ασφάλειας. Ποια έπρεπε να είναι η απάντηση όμως στο τρίτο μέρος του ελέγχου;

Το Δικαστήριο, προκειμένου να απαντήσει στο κατά πόσο ήταν θεμιτή μια κρατική επέμβαση τέτοιου είδους και έντασης στον πολιτικό βίο και πιο συγκεκριμένα στο δικαίωμα ενός πολιτικού κόμματος να υπάρχει και να λειτουργεί ανεμπόδιστα, φρόντισε αρχικά να τονίσει ότι εγγενές

στοιχείο μιας δημοκρατικής κοινωνίας είναι ο πλουραλισμός, η ανοχή δηλαδή σε απόψεις και γνώμες που δεν είναι ευχάριστες ή έστω αδιάφορες, αλλά ακόμα και σε εκείνες που προσβάλλουν, σοκάρουν και ενοχλούν⁴⁸. Λαμβάνοντας αυτό ως δεδομένο, το ΕΔΔΑ προχώρησε στο συλλογισμό ότι το γεγονός ότι το Σοσιαλιστικό Κόμμα υποστηρίζει έναν διαφορετικό τρόπο οργάνωσης του Κράτους, αμφισβητώντας τον ήδη υφιστάμενο, δε σήμαινε ότι αποσκοπούσε ούτε στην ανατροπή του πολιτεύματος, ούτε στη χρήση βίας για την επίτευξη των πολιτικών του επιδιώξεων. Στο βαθμό, λοιπόν, που το Σοσιαλιστικό Κόμμα σεβόταν τη δημοκρατική τάξη και την ήδη υφιστάμενη συνταγματική υπόσταση του τουρκικού Κράτους, η διάλυσή του, καθώς και η άσκηση ποινικών διώξεων κατά μελών του αντέκειντο στην ΕΣΔΑ. Το συμπέρασμα, εν ολίγοις, ήταν ένα και απλό, διατυπωμένο σε μορφή τσιτάτου από το ίδιο το Δικαστήριο: «*Η Δημοκρατία ευδοκιμεί στην ελευθερία της έκφρασης*⁴⁹».

3.2 Το ειδικότερο ζήτημα της τρομοκρατίας

Το πρωί της 11^{ης} Σεπτεμβρίου 2001, τέσσερα επιβατηγά αεροσκάφη που ταξίδευαν από τις βορειοανατολικές Ηνωμένες Πολιτείες στην Καλιφόρνια, κατελήφθηκαν εν πτήσει από 19 τρομοκράτες της Αλ Κάιντα. Ο ρητός στόχος των αεροπειρατών ήταν να καταρρίψουν κάθε αεροπλάνο σε ένα εξέχον αμερικανικό κτίριο, προκαλώντας θανάτους, τεράστιες απώλειες και μερική ή πλήρη καταστροφή των κτιρίων στόχων. Το πρώτο αεροπλάνο κατέπεσε στο Βόρειο Πύργο του συγκροτήματος του Παγκοσμίου Κέντρου Εμπορίου στο Κάτω Μανχάταν στις 8:46 π.μ. τοπική ώρα. Δεκαεπτά λεπτά αργότερα, στις 9:03 π.μ., ο Νότιος Πύργος του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου χτυπήθηκε από την πτήση 175 της United Airlines. Και οι δύο πύργοι των 110 ορόφων κατέρρευσαν μέσα σε μία ώρα και σαράντα δύο λεπτά, οδηγώντας στην κατάρρευση των άλλων κτιρίων του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου, συμπεριλαμβανομένου του Παγκόσμιου Κέντρου Εμπορίου 7, και καταστρέφοντας σημαντικά τα γύρω κτίρια.

Η είδηση της κατάρρευσης των Δίδυμων Πύργων έκανε το γύρο του κόσμου, δημιουργώντας ένα παγκόσμιο κύμα συμπαρατάσης προς τα θύματα της τρομοκρατικής επίθεσης και προς το αμερικανικό Κράτος, η ασφάλεια του οποίου είχε πληγεί ανεπανόρθωτα, προκαλώντας παράλληλα φόβο για την νέα απειλή που ήρθε να συνταράξει τον δυτικό κόσμο. Δύο ημέρες αργότερα, και ενώ οι δυτικές δημοκρατίες τελούσαν σε κατάσταση σοκ, δημοσιεύεται στη βασκική, αριστερή εφημερίδα «Ekaizta», που κυκλοφορούσε στη Γαλλία ένα σκίτσο του M. Denis

⁴⁸ ΕΔΔΑ, *Σοσιαλιστικό Κόμμα και Άλλοι κατά Τουρκίας*, αρ. 21237/93, 25.05.1998, παρ. 41.

⁴⁹ Στο ίδιο, παρ. 45.

Leroy που απεικόνιζε τέσσερα πολυώροφα κτίρια να έχουν καταρρεύσει, έχοντας δημιουργήσει ένα κύμα σκόνης. Κάτω από την εικόνα αυτή, υπήρχε η λεζάντα: «ΟΛΟΙ ΤΟ ΟΝΕΙΡΕΥΟΜΑΣΤΑΝ, ΤΟ ΕΚΑΝΕ Η ΗΑΜΑΣ».

Ο σκιτσογράφος, προσπαθώντας να υπερασπιστεί τον εαυτό του τόσο απέναντι στην κοινή γνώμη, όσο και κατά τη δίκη που διεξήχθη, στην οποία κατηγορείτο για υπεράσπιση της τρομοκρατίας, υποστήριξε πως το κίνητρο για τη δημοσίευσή του στην εφημερίδα δεν ήταν η δικαιολόγηση της τρομοκρατίας, ούτε ο εγκωμιασμός της τεράστιας καταστροφής που είχαν προκαλέσει οι τρομοκράτες, αλλά η αντίθεσή του στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, συνεπεία του οποίου, κατά τη γνώμη του, είχε προκληθεί αυτό το αποτέλεσμα. Ωστόσο, ο Leroy καταδικάστηκε από τα γαλλικά δικαστήρια και, αφού εξάντλησε τα εθνικά ένδικα μέσα, προσέφυγε στο ΕΔΔΑ για παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ.

Το Δικαστήριο, προκειμένου να αποφανθεί περί της παραβίασης ή μη του δικαιώματος του προσφεύγοντος σε ελεύθερη έκφραση, εξέτασε, όπως σε κάθε περίπτωση, εάν ο περιορισμός του δικαιώματός του προβλεπόταν στο νόμο, εάν επεδίωκε θεμιτό σκοπό και αν ήταν αναγκαίος σε μία δημοκρατική κοινωνία. Μετά την καταφατική απάντηση στα πρώτα δύο στάδια του ελέγχου, το ΕΔΔΑ προχώρησε στην εξέταση του τρίτου σταδίου με την παραδοχή ότι ο ρόλος που διαδραματίζει ο Τύπος σε μία δημοκρατική κοινωνία είναι νευραλγικός, καθώς διευκολύνει την ενημέρωση των πολιτών για κρίσιμα θέματα δημοσίου ενδιαφέροντος. Και προκειμένου να επιτελέσει αυτόν της τον σκοπό, η δημοσιογραφική ελευθερία συνεπάγεται επίσης την πιθανή χρήση κάποιας υπερβολής ή ακόμη και πρόκλησης⁵⁰. Η ελευθερία αυτή, όμως, δεν είναι ούτε ανέφελη, ούτε απεριόριστη, καθώς συνεπάγεται ορισμένα καθήκοντα και ευθύνες, εφ' όσον η καλλιτεχνική έκφραση και ο κοινωνικός σχολιασμός δε μπορούν να φτάσουν στο σημείο να θέσουν σε κίνδυνο υπερατομικά έννομα αγαθά όπως η δημόσια ασφάλεια και η κοινωνική ειρήνη⁵¹. Η κρίση όμως περί διακινδύνευσης αυτών των αγαθών δε μπορεί να γίνει αποκομμένη από το συγκεκριμένο, στο οποίο έλαβε χώρα η επίμαχη έκφραση, αλλά η τελευταία πρέπει να εξετασθεί με βάση τις συνθήκες στις οποίες γεννήθηκε.

Δεδομένων των συνθηκών αυτών, λοιπόν, το Δικαστήριο έκρινε πως ο προσφεύγων είχε δημοσιεύσει το επίμαχο σκίτσο του ακριβώς σε μία στιγμή όπου είχε προκληθεί χάος στην παγκόσμια κοινότητα, ενώ η γλώσσα που χρησιμοποίησε δεν μπορούσε να εννοηθεί ως μια απλή κριτική στον αμερικανικό ιμπεριαλισμό, αλλά ως εξύμνηση της βίαιης κατάλυσής του. Τέλος, το γεγονός ότι το σκίτσο αυτό δημοσιεύτηκε σε μία εφημερίδα που διανέμει έντυπα και στη Χώρα

⁵⁰ ΕΔΔΑ, *Leroy κατά Γαλλίας*, αρ. 36109/03, 02.10.2008, παρ. 40.

⁵¹ Στο ίδιο, παρ. 44.

των Βάσκων, μια «πολιτικά ευαίσθητη περιοχή»⁵², λόγω της έντονης δράσης των αυτονομιστών με αποσχιστικές τάσεις, μπορούσε να έχει ως συνέπεια την τροφοδότηση της βίας με σκοπό την επίτευξη πολιτικών επιδιώξεων. Όλοι αυτοί οι λόγοι συνηγόρησαν υπέρ της κρίσης εκ μέρους του Δικαστηρίου ότι δεν υπήρξε παραβίαση του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ.

Δεν είναι βέβαια η πρώτη φορά που το ΕΔΔΑ εξαρτά την κρίση του περί θεμιτού ή μη περιορισμού του λόγου από τις συνθήκες υπό τις οποίες αυτός εξωτερικεύθηκε. Περίπου μία δεκαετία πριν, το 1997, το Δικαστήριο είχε κληθεί να αποφανθεί για το αν μία δήλωση ενός Τούρκου, πρώην δημάρχου μίας περιοχής στην Νοτιοανατολική Τουρκία, όπου δραστηριοποιείται έντονα το Κουρδικό Εργατικό Κόμμα (PKK), αναγνωρισμένο ως τρομοκρατική οργάνωση, συνιστούσε εξύμνηση της τρομοκρατίας. Η ακριβής δήλωση του Mehdi Zana ήταν η εξής: «Υποστηρίζω το εθνικοαπελευθερωτικό κίνημα του PKK. Από την άλλη, δεν υποστηρίζω τις σφαγές, αλλά ο καθένας μπορεί να κάνει λάθη, και το PKK έχει σκοτώσει από λάθος γυναίκες και παιδιά».

Οι δηλώσεις του προσφεύγοντος εξετάστηκαν από το Δικαστήριο υπό το πρίσμα αφ' ενός του κοινωνικού-ιστορικού πλαισίου στο οποίο αυτές έγιναν, αφ' ετέρου της ιδιότητας του προσφεύγοντος ως πρώην δημάρχου επαρχιακής πόλης της Τουρκίας. Πιο συγκεκριμένα, οι δηλώσεις αυτές έγιναν σε μια περίοδο, κατά την οποία παρατηρείτο έξαρση βίαιων φαινομένων από μέλη του Κουρδικού Εργατικού Κόμματος σε πολλές περιοχές της Νοτιοανατολικής Τουρκίας. Επιπλέον, το γεγονός ότι ο Zana είχε διατελέσει στα νιάτα του μέλος του PKK, αλλά και μετέπειτα δήμαρχος, έδινε ειδικό βάρος στις δηλώσεις του, καθώς αυτές προέρχονταν από - έστω προγενέστερα- θεσμικά χείλη.

Βέβαια, η αμηχανία στην οποία περιήλθε το Δικαστήριο είναι εμφανής τόσο από την οριακή πλειοψηφία (12-8) με την οποία κρίθηκε ότι δεν έχει παραβιασθεί το άρθρο 10 της Σύμβασης, όσο και από τη ρητή αναγνώριση του αμφιλεγόμενου χαρακτήρα των δηλώσεων του προσφεύγοντος: ο Zana από τη μία πλευρά υποστήριζε μια αναγνωρισμένη τρομοκρατική οργάνωση, από την άλλη δεν ενέκρινε τις δολοφονίες ανθρώπων που έχουν διαπραχθεί, και ενώ δεχόταν ότι αυτές είναι λάθος, αναγνώριζε την πιθανότητα ο καθένας να κάνει λάθη όπως οι δολοφονίες γυναικών και παιδιών⁵³. Όσο κι αν οι δηλώσεις αυτές μπορούσαν να ερμηνευθούν ποικιλοτρόπως, βέβαια, στο τέλος επικράτησε η άποψη ότι αυτές, τοποθετημένες στο ιστορικό τους συγκείμενο, δε μπορούσαν παρά να επιφέρουν την ποινική τιμωρία του προσφεύγοντος.

Το Δικαστήριο με αυτές τις δύο αποφάσεις του ουσιαστικά κατέστησε αποφασιστικό παράγοντα για την προστασία ή τον περιορισμό του λόγου, όχι μόνο το περιεχόμενο του τελευταίου, αλλά τις

⁵² Στο ίδιο, παρ. 45.

⁵³ ΕΔΔΑ, Zana κατά Τουρκίας, αρ. 18954/91, 25.11.1997, παρ. 58.

συνθήκες υπό τις οποίες αυτός εκφέρεται. Για να θυμηθούμε και τη ρήση του δικαστή Holmes στην απόφαση «*Schenk v. United States*» του Supreme Court, η αναφώνηση της λέξης «*Φωτιά!*» όταν δε συντρέχει κίνδυνος πυρκαγιάς μπορεί να είναι τελείως αδιάφορη όταν γίνεται σ' έναν εξωτερικό χώρο, αλλά θα κριθεί τελείως διαφορετικά όταν γίνεται εντός ενός κατάμεστου θεάτρου. Το γεγονός ότι ο Leroy έσπευσε ευθύς αμέσως μετά την τρομοκρατική επίθεση της Αλ Κάιντα στον Δίδυμους Πύργους της Νέας Υόρκης να εκφράσει τα αντι-ιμπεριαλιστικά του αισθήματα κατά των Αμερικανών και της στρατιωτικής τους ηγεμονίας, επιδεικνύοντας την ικανοποίησή του για τα συντρίμια και τους νεκρούς που είχε προκαλέσει επίθεση, δε μπορεί παρά να συνιστά εγκωμιασμό ενός ειδικού εγκλήματος με παγκόσμιο αντίκτυπο. Λαμβανομένης υπόψιν της συγκυρίας υπό την οποία δημιουργήθηκε και δημοσιεύθηκε το σκίτσο, ο κίνδυνος να υιοθετηθεί η άποψη του σκιτσογράφου και να υπάρξουν νέα τρομοκρατικά χτυπήματα εντός της Ευρώπης δεν ήταν αμελητέος, ούτε μπορούσε να παραγνωριστεί. Ο χρόνος, κατά τον οποίο εκφράστηκε ο Leroy, ακριβώς επειδή δεν ήταν ανύποπτος, ήταν κρίσιμος.

Η περίπτωση του Zana, ωστόσο, είναι διαφορετική. Εδώ υπήρξε ανοικτή υποστήριξη της τρομοκρατικής οργάνωσης ως προς τους πολιτικούς σκοπούς που αυτή επιδιώκει και όχι ως προς τα πεπραγμένα της, όπως είναι οι δολοφονίες ανθρώπων. Ο Zana δήλωσε ρητά ότι τάσσεται υπέρ του εθνικοαπελευθερωτικού αγώνα στον οποίο έχει επιδοθεί το PKK, πλην όμως δεν υποστήριξε -έστω και με αυτόν τον αμφιλεγόμενο και ίσως αφελή τρόπο- τη θανάτωση ανθρώπων προς επίτευξη των σκοπών του αγώνα αυτού. Το γεγονός, δε, ότι εκείνος υπήρξε δήμαρχος πόλης στην ευρύτερη περιοχή δράσης του PKK, μπορεί να προκαταλαμβάνει κάπως την κρίση μας, ωστόσο δε μπορεί να είναι ο μοναδικός καθοριστικός παράγοντας. Σε αντίθεση με τον Leroy, ο Zana δεν εγκωμίασε το εγκληματικό έργο της τρομοκρατικής οργάνωσης, από το οποίο πήρε -μια όχι και τόσο σαφή είναι η αλήθεια- απόσταση. Προκειμένου, λοιπόν, να υπάρξει μια σαφής κρίση σχετικά με το αν η ελευθερία του λόγου προστατεύει και τον δημόσιο εγκωμιασμό μιας τρομοκρατικής οργάνωσης, με παράλληλη αποκήρυξη παράνομων πράξεών της, κρίσιμο είναι το κατά πόσο η οργάνωση αυτή έχει ως καταστατικό της σκοπό την τέλεση εγκλημάτων και εν γένει παρανομιών. Σε περίπτωση καταφατικής απάντησης, ιδίως όταν η οργάνωση αυτή έχει επιδοθεί σ' έναν διαρκή ένοπλο αγώνα, αρνούμενο να συμμετάσχει στις συντεταγμένες δημοκρατικές διαδικασίες (σε αντίθεση με το Κομμουνιστικό Κόμμα στις αποφάσεις του ΑΔ), τότε η δημόσια υποστήριξη αυτής, ειδικά σε μια περιοχή που έχει πληγεί πολλαπλώς από τη δράση της, δημιουργεί έναν άμεσο κίνδυνο για τέλεση παρόμοιων πράξεων, ειδικά όταν η υποστήριξη προέρχεται από έναν άνθρωπο με σημαντικό πολιτικό και θεσμικό παρελθόν. Ας μη ξεχνάμε, τέλος, πως η διάπραξη ανθρωποκτονιών σε βάρος αμάχων αποτελεί εγγενές στοιχείο του «εθνικοαπελευθερωτικού»

αγώνα και, επομένως, παρά την πολυπλοκότητα του ζητήματος, και στην προκειμένη περίπτωση ο περιορισμός της ελευθερίας του λόγου ήταν θεμιτός.

Δεν ισχύει όμως το ίδιο και με τη δημοσιοποίηση των σκοπών και των μεθόδων που μετέρχεται μια τρομοκρατική οργάνωση, όταν απ' αυτήν δεν προκύπτει κάποια διάθεση υποστήριξής της. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε το Δικαστήριο στην υπόθεση «*Sürek και Özdemir κατά Τουρκίας*», όταν σε μια εβδομαδιαία εφημερίδα της Τουρκίας δημοσιεύθηκε η συνέντευξη ενός εξέχοντος μέλους του PKK, στην οποία υποστηριζόταν ότι οι Τούρκοι προβαίνουν σε μαζικές εκκαθαρίσεις κουρδικών πληθυσμών με τις ευλογίες των ΗΠΑ, προκειμένου να αποτραπεί πάση θυσία η σύσταση κουρδικού κράτους. Στη συνέχεια της συνέντευξης, το μέλος του PKK τάχθηκε υπέρ της συνέχισης του ένοπλου αγώνα κατά του τουρκικού κράτους, καθώς και υπέρ της βαθμιαίας κλιμάκωσης αυτού, προκειμένου να γίνουν πραγματικότητα οι επιδιώξεις του κουρδικού έθνους. Πέραν της συνέντευξης, η εφημερίδα είχε δημοσιεύσει και τις αναλυτικές θέσεις τεσσάρων κομμουνιστικών οργανώσεων.

Τα έντυπα της εφημερίδας κατασχέθηκαν με την αιτιολογία ότι περιείχαν διακηρύξεις τρομοκρατικής οργάνωσης και διέδιδαν αποσχιστική προπαγάνδα, ενώ τόσο ο Kamil Tekin Sürek, βασικός μέτοχος της εφημερίδας, όσο και ο αρχισυντάκτης Yücel Özdemir κατηγορήθηκαν και εν τέλει καταδικάστηκαν από τα τουρκικά δικαστήρια για διάδοση επικίνδυνης προπαγάνδας και υποκίνηση σε βία. Το ΕΔΔΑ, ωστόσο, έκρινε ορθά κατά πλειοψηφία ότι η καταδίκη των δύο προσφευγόντων συνιστούσε παραβίαση του άρθρου 10. Σύμφωνα με τον συλλογισμό του Δικαστηρίου, το γεγονός ότι εξετέθησαν με τρόπο αναλυτικό οι απόψεις ενός ηγετικού μέλους του Κουρδικού Εργατικού Κόμματος, ακόμα κι αν αυτές συνιστούσαν αποσχιστική προπαγάνδα υπέρ του ένοπλου αγώνα, δεν αρκούσε για να στοιχειοθετηθεί ευθύνη των προσφευγόντων για υποκίνηση σε βία. Η δημοσίευση της συνέντευξης αυτής ήταν προϊόν δημοσιογραφικής έρευνας, στόχος της οποίας ήταν να καταστεί εφικτή η δυνατότητα πληροφόρησης του κοινού σχετικά με το κουρδικό ζήτημα στη Νοτιοανατολική Τουρκία, χωρίς να υπάρχει εκ μέρους της εφημερίδας διάθεση υποστήριξης της τρομοκρατικής δράσης του PKK⁵⁴.

Τέλος, η ανοικτή υποστήριξη σε άτομα με έντονη τρομοκρατική δράση, ακόμα και στο πλαίσιο ενός πολιτικά και κοινωνικά τεταμένου κλίματος, δε συνιστά αφ' εαυτής μια ποινικά κολάσιμη μορφή προπαγάνδας. Το ΕΔΔΑ ασχολήθηκε με το ζήτημα αυτό όταν προσέφυγε ενώπιόν του ο πρώην Ισπανός πολιτικός και γνωστός για τις θέσεις του υπέρ της ανεξαρτητοποίησης της Χώρας των Βάσκων Erkizia Almandoz. Ο Almandoz είχε συμμετάσχει ως ομιλητής σε μία εκδήλωση με τίτλο «Ανεξαρτησία και Σοσιαλισμός», στόχος της οποίας ήταν η απότιση φόρου τιμής στον νεκρό

⁵⁴ ΕΔΔΑ, *Sürek και Özdemir κατά Τουρκίας*, αρ. 23927/94, 08.07.1999 παρ. 61.

José Miguel Beñaran Ordeñana (γνωστού και ως Argala), μέλος όσο ήταν εν ζωή της ισπανικής τρομοκρατικής οργάνωσης ETA, ο οποίος είχε δολοφονηθεί από μέλος μιας ακροδεξιάς, φίλα προσκείμενης στη φρανκική ιδεολογία οργάνωσης. Κατά τη διάρκεια της συνάθροισης αυτής έλαβαν χώρα διάφορες εκδηλώσεις λατρείας προς το πρόσωπο του Argala, ενώ ο Almandoz στην ομιλία που εκφώνησε κάλεσε τους παρευρισκομένους να επιλέξουν τον καταλληλότερο δρόμο που αφ' ενός θα προξενήσει τη μεγαλύτερη ζημιά στο κράτος, αφ' ετέρου θα οδηγήσει τον λαό σε ένα άλλο δημοκρατικό σενάριο, ενώ στο τέλος της ομιλίας του δόξασε τον παλιό του φίλο και πολιτικό σύντροφο αναφωνώντας; *«Ζήτω η ελεύθερη Χώρα των Βάσκων, ζήτω ο Argala!»*.

Η ομιλία αυτή του Almandoz κρίθηκε από τα ισπανικά δικαστήρια ως έπαινος προσώπου που έχει τελέσει εγκλήματα σχετικά με την τρομοκρατία κατά το άρθρο 578 του ισπανικού ΠΚ και καταδικάστηκε σε φυλάκιση ενός έτους, ενώ την καταδίκη αυτή επικύρωσε και το Συνταγματικό Δικαστήριο της Ισπανίας. Όταν η υπόθεση ήχθη ενώπιον του ΕΔΔΑ, το τελευταίο, προκειμένου να αποφανθεί εάν η κρατική, περιοριστική για την ελευθερία του λόγου επέμβαση με τα μέσα του ποινικού δικαίου ανταποκρινόταν σε κάποια επιτακτική ανάγκη, εξέτασε την ομιλία του προσφεύγοντος υπό ένα τριπλό πρίσμα: το πρώτο κριτήριο για το θεμιτό ή μη της καταδίκης του Almandoz ήταν εάν η ομιλία του είχε εκφωνηθεί στο πλαίσιο ενός τεταμένου πολιτικού κλίματος, το δεύτερο εάν από τα συμφραζόμενα μπορούσε να εννοηθεί ότι εκείνος υποκίνησε το ακροατήριό του σε βία και το τρίτο εάν ο λόγος του ήταν πρόσφορος να προξενήσει κάποια βλάβη στη δημόσια τάξη και στην ειδικότερη έκφασή της, την εδαφική ακεραιότητα της Ισπανίας.

Το Δικαστήριο, αν και δέχθηκε πως η ομιλία του Almandoz είχε εκφωνηθεί σε μια πολιτικά ευαίσθητη περιοχή, όπως είναι η Χώρα των Βάσκων, όπου έχουν υπάρξει αλληπάλλληλα περιστατικά τρομοκρατικής βίας με αποσχιστικούς σκοπούς, έκρινε πως αυτή καθ' εαυτή η ομιλία δεν περιείχε λέξεις ή εκφράσεις που θα μπορούσαν να υποκινήσουν το ακροατήριό σε βία. Ο Almandoz είχε καλέσει το -περιορισμένο σε αριθμό- ακροατήριό του να *«σκεφτεί ένα δημοκρατικό σενάριο»*, μέσα από το οποίο θα ερχόταν η πολιτική αλλαγή, δίχως να αναφερθεί στη χρήση βίαιων μέσων ή στην κατάλυση της δημοκρατίας. Το γεγονός, δε, ότι στην εκδήλωση αυτή συμμετείχαν αποκλειστικά άτομα που ήταν υποστηρικτές του Argala και της ανεξαρτησίας της Χώρας των Βάσκων δεν συνηγορούσε υπέρ μιας ισχυρής πιθανότητας να προκληθούν ταραχές εξαιτίας της ομιλίας, οι οποίες θα είχαν ως αποτέλεσμα τη διασάλευση της δημόσιας τάξης⁵⁵. Ο λόγος, λοιπόν, του Almandoz δεν συνιστούσε έπαινο προς την τρομοκρατία και έτσι, η προσφυγή του έγινε δεκτή από το ΕΔΔΑ.

⁵⁵ ΕΔΔΑ, *Almandoz κατά Ισπανίας*, αρ. 5869/17, 22.06.2021, παρ. 45-49.

Από την παραπάνω νομολογία του ΕΔΔΑ μπορούν να συναχθούν ορισμένα χρήσιμα συμπεράσματα για το πότε η προπαγάνδισή απόψεων και ιδεών μπορεί να δημιουργήσει έναν υπαρκτό κίνδυνο για την έννομη τάξη και τη δημόσια ασφάλεια. Πρώτα απ' όλα, είναι κρίσιμη η παραδοχή ότι η διάδοση ιδεών φιλικών προς την τρομοκρατία συνιστά έναν τεράστιο πολιτειακό κίνδυνο. Η τρομοκρατία, μεταχειριζόμενη κατά κόρον βίαια μέσα για την επιδίωξη των σκοπών της, δεν αποτελεί μόνο έναν ενδεχόμενο κίνδυνο για την κατάλυση του πολιτεύματος. Όπως κατέστη σαφές παγκοσμίως με την επίθεση στους Δίδυμους Πύργους της 11^{ης} Σεπτεμβρίου του 2001, η τρομοκρατία μπορεί να μην έχει ως μοναδικό της στόχο την πολιτειακή ανατροπή, αλλά μπορεί και να στοχεύει στην πλήρη καταπάτηση του αισθήματος ασφάλειας των κοινωνιών μιας συγκεκριμένης έννομης τάξης μέσω της εκτεταμένης χρήσης βίας. Η διάδοση τέτοιων ιδεών, λοιπόν, ακόμα και η εξύμνησή τους, δημιουργεί ένα πρόσφορο έδαφος για την εξάπλωση βίαιων φαινομένων, πόσω μάλλον όταν αυτή γίνεται εντός ενός καθόλου ανύποπτου χωροχρονικού πλαισίου.

Πάντως, όπως είδαμε και από τις παραπάνω αποφάσεις, η έννοια της αμεσότητας του κινδύνου δε μπορεί να προκύπτει μηχανιστικά μόνο και μόνο από το πολιτικά ευαίσθητο κλίμα που επικρατεί μια δεδομένη στιγμή σ' έναν συγκεκριμένο τόπο, αλλά θα πρέπει να εξετάζεται *ad hoc*. Όσο εκρηκτικό κι αν είναι το κλίμα, θα πρέπει να λαμβάνονται υπόψιν και άλλοι παράγοντες όπως ο τρόπος εκφοράς του λόγου καθώς και η ιδιότητα του ομιλούντος. Ένας δημοσιογράφος, παραδείγματος χάριν, που ερευνά και δημοσιεύει την προπαγάνδα κάποιου άλλου για να διευκολυνθεί η πληροφόρηση του κοινού, δε μπορεί να ευθύνεται με τον ίδιο τρόπο όπως ένα ηγετικό στέλεχος τρομοκρατικής οργάνωσης. Ο λόγος, με λίγα λόγια, δεν αφορά μόνο τις εκφερόμενες λέξεις, αλλά συνιστά ένα πολυπαραγοντικό φαινόμενο, μη δυνάμενο να κριθεί ως προς τις προθέσεις και τα αποτελέσματά του ολιστικά, αλλά μόνο εντός του εκάστοτε πλαισίου στο οποίο εκφέρεται. Σε διαφορετική περίπτωση, εάν δηλαδή μια μορφή λόγου θεωρείτο πάντοτε επικίνδυνη και άξια ποινικού περιορισμού, ακόμα κι αν το συγκεκριμένο της δε συνηγορούσε υπέρ μιας τέτοιας διαπίστωσης, τότε αυτή θα εξοβελιζόταν μια για πάντα από την «αγορά των ιδεών». Θα επιτρεπόταν, δηλαδή, ανεξαρτήτως περιστάσεων, μια αδικαιολόγητη επέμβαση στην δημόσια σφαίρα, με αποτέλεσμα τη νόθευση της τελευταίας, εφ' όσον η εισφορά ιδεών, προτάσεων και παραστάσεων σε αυτήν θα υπόκειτο στον κρατικό έλεγχο. Κι όμως, όπως θα φανεί στην επόμενη κιάλας ενότητα, η ευρωπαϊκή νομολογιακή παράδοση δέχεται χωρίς ιδιαίτερους δισταγμούς τέτοιες επεμβάσεις σε μια συγκεκριμένη -πλην όμως καθόλου οριοθετημένη- κατηγορία λόγου.

4. Η περίπτωση του μισαλλόδοξου/ρατσιστικού λόγου

4.1 Έχει ο ρατσιστικός λόγος κάποια διαβουλευτική αξία;

Τόσο στην Ευρώπη, όσο και στις ΗΠΑ, ακροδεξιές οργανώσεις με έντονα ρατσιστικό λόγο όχι απλά συνεχίζουν να υφίστανται, αλλά φαίνεται να διεκδικούν πρωταγωνιστικό ρόλο στο δημόσιο λόγο. Στη Γηραιά Ήπειρο δεν είναι λίγα τα παραδείγματα νεοναζιστικών κομμάτων που διασπείρουν τις αρρωστημένες ιδέες τους περί δήθεν ανωτερότητας της λευκής φυλής έναντι των υπολοίπων, διακηρύσσοντας ξεκάθαρα το μίσος τους και τα εχθρικά τους συναισθήματα απέναντι σε κοινωνικές και εθνοτικές ομάδες που έχουν υποστεί απάνθρωπες διώξεις κατά το -όχι και τόσο μακρινό- παρελθόν. Στην δε Αμερική, η διαβόητη ρατσιστική οργάνωση Κου Κλουξ Κλαν, κατά τη διάρκεια των ανατριχιαστικών της τελετών δε διστάζει να καίει δημοσίως σταυρούς, εκφράζοντας με αυτόν τον συμβολικό πλην ξεκάθαρο τρόπο τις προθέσεις της να εκφοβίσει και να τρομοκρατήσει την μαύρη κοινότητα.

Τα φαινόμενα αυτά αναδεικνύουν με τον πλέον αποκρουστικό τρόπο ότι ο ρατσισμός και η μισαλλοδοξία αποτελούν και στον δυτικό κόσμο μια χαίνουσα πληγή, η οποία απειλεί άμεσα τους θεμελιώδεις όρους της κοινωνικής συμβίωσης, καθώς υποδαυλίζει το μίσος έναντι ολόκληρων κοινωνικών ομάδων, συχνά ήδη περιθωριοποιημένων, αμφισβητώντας την ανθρώπινη αξία των μελών τους. Με αυτόν τον τρόπο, όπως γίνεται εύκολα αντιληπτό, δεν υπονομεύονται μόνο τα δικαιώματα των στοχοποιούμενων κοινωνικών ομάδων, αλλά και το ίδιο το δημοκρατικό πολίτευμα, καθώς επιχειρείται η αποδιάρθρωση των εγγενών σε αυτό αξιών, των όρων που το συνθέτουν: της ισότητας των μελών της κοινότητας, καθώς και της ελευθερίας αυτών να διαγάγουν έναν βίο μακριά από την περιθωριοποίηση και τη φίμωση που αυτή συνεπάγεται, έναν βίο δίχως να απειλείται η ίδια τους η ύπαρξη. Με λίγα λόγια, ο ρατσισμός, ανεξαρτήτως των περιπτώσεων κατά τις οποίες επέρχεται τρώση συγκεκριμένων ατομικών εννόμων αγαθών, έχει ορισμένες εγγενείς βλαπτικές ιδιότητες, σχετιζόμενες με τον αποκλεισμό της πρόσβασης των προσώπων από το δημόσιο λόγο και τη συνεπαγόμενη θέση τους στο κοινωνικό περιθώριο⁵⁶.

Ωστόσο, όσο αποκρουστική κι αν είναι, όσο κι αν δηλητηριάζει το δημόσιο διάλογο, όσο επιζήμια κι αν είναι για την ειρηνική συνύπαρξη του κοινωνικού συνόλου, η ρητορική μίσους δεν παύει να συνιστά μορφή λόγου, αξιώνοντας ως τέτοια συνταγματική προστασία. Πριν εξετάσουμε όμως τα

⁵⁶ Robert C. Post, *Racist Speech, Democracy and the First Amendment*, 32 Wm. & Mary L. Rev. 267 (1991), <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol32/iss2/4>, σελ. 272-275.

όρια της συνταγματικής προστασίας του ρατσιστικού λόγου, πέραν των οποίων είναι επιτρεπτή η ποινικοποίησή του, κρίνεται απαραίτητο πρώτα να εξετασθεί το κατά πόσο είναι ικανός να επιτελέσει τις λειτουργίες που επιτελεί η ελευθερία του λόγου σε μια δημοκρατική κοινωνία, όπως αυτές έχουν αναφερθεί παραπάνω. Είναι απαραίτητο, δηλαδή, να μελετηθεί το κατά πόσο ο μισαλλόδοξος λόγος, ο οποίος υποσκάπτει πλήρως τα θεμέλια της δημοκρατίας, έχει κάποια διαβουλευτική αξία σε μια πλουραλιστική κοινωνία, αλλά και το κατά πόσο μια απάντηση στο προηγούμενο ερώτημα είναι κρίσιμος παράγοντας για να κριθεί αν η μορφή αυτή λόγου μπορεί να ποινικοποιηθεί ή όχι.

Βοηθά, λοιπόν, ο ρατσιστικός λόγος στην αυτοπραγμάτωση των ατόμων, στην αναζήτηση της αλήθειας, στη συμμετοχή όλων των κοινωνιών στις διαδικασίες λήψεως αποφάσεων; Συμβάλλει στην αυτοκυβέρνηση των πολιτών και στην επίτευξη της ισορροπίας μεταξύ της προόδου και της σταθερότητας σε μια κοινωνία; Η απάντηση είναι εκ πρώτης όψεως απλή, έως αυτονόητη: ο μισαλλόδοξος λόγος δεν έχει καμία απολύτως αξία. Δε μπορεί να συμβάλει στην αυτοπραγμάτωση των προπαγανδιστών του, καθώς μέσω αυτού επιχειρείται η συντριβή της ανθρώπινης αξίας των άλλων. Μέσω αυτού δε μπορεί να αναζητηθεί, ούτε βεβαίως να βρεθεί η αλήθεια, αφού αυτός βασίζεται σε φρικτά ψεύδη και πολλές φορές σε ψευδοεπιστημονικά δεδομένα για να γίνει πειστικός, ενώ ούτε προωθεί τον δημόσιο διάλογο και άρα τους δημοκρατικούς τρόπους λήψεως πολιτικών αποφάσεων, καθώς καταστατικό του σκοπό αποτελεί ο αποκλεισμός και η περιθωριοποίηση «μη αρεστών, ανεπιθύμητων» κοινωνικών ομάδων, ενώ ούτε την πρόοδο μπορεί να επιφέρει, παρά μόνο την οπισθοδρόμηση σε εποχές πνευματικού και πολιτικού σκοταδισμού και ακραίας καταπίεσης⁵⁷. Εν ολίγοις, η προπαγάνδιση ρατσιστικών ιδεών δε συνιστά μόνο μια άχρηστη μορφή λόγου, αλλά κάτι πολύ παραπάνω: μια άκρως επικίνδυνη μορφή λόγου.

Μπορούν, όμως, από αυτήν την διαπίστωση να συναχθούν συμπεράσματα κανονιστικής φύσεως; Μπορεί, δηλαδή, να θεωρηθεί ότι καμία συνταγματική προστασία δεν πρέπει να παρέχεται σε μια μορφή λόγου που δεν επιτελεί καμία από τις λειτουργίες που εξυπηρετεί η ελεύθερη έκφραση σε μια δημοκρατική και δικαιοκρατούμενη κοινωνία; Η απάντηση σε αυτό το ερώτημα πρέπει να είναι -κατ' αρχήν- αρνητική. Το γεγονός ότι ο ρατσιστικός λόγος έχει έναν δεδομένα επιζήμιο χαρακτήρα, δεν μπορεί να αρκεί, προκειμένου η μορφή αυτή έκφρασης και εκδήλωσης του ψυχικού κόσμου ορισμένων ανθρώπων να εξοβελιστεί μια για πάντα από το δημόσιο διάλογο. Μια διαφορετική απάντηση, άλλωστε, θα έδινε την ευχέρεια στα κράτη να απαγορεύουν κατά το δοκούν μορφές έκφρασης που δε θεωρούν συνετές, χρήσιμες, ή ακόμα και αισθητικά άρτιες, πόσω

⁵⁷ Eric Wolfman, *The Criminalization Of Hate Propaganda A Clash Of Ideals Between Canada And The United States*, ILSA Journal of International & Comparative Law, Dec 1996 (543-576), σελ. 565.

μάλλον ιδέες που αντιτίθενται στην εκάστοτε κυβέρνηση. Μια τέτοια ευχέρεια θα ήταν όχι μόνο καταστροφική για την προνομιακή μεταχείριση που (πρέπει να) χαίρει η ελευθερία του λόγου σε μια πλουραλιστική κοινωνία, αλλά και για την ίδια τη δημοκρατία, αφού θα εμποδιζόταν αισθητά ο δημόσιος διάλογος και αντίλογος, δίχως να υπάρχει η δυνατότητα εξέτασης των δημοσίων θεμάτων με τρόπο *ζωηρό, χωρίς αναστολές*. Δεν πρέπει, άλλωστε, να λησμονείται ότι ο λόγος δεν προστατεύεται μόνο όταν απηχεί θετικές σκέψεις και συναισθήματα ή όταν είναι ευχάριστος στο άκουσμα. Ο λόγος προστατεύεται και πρέπει να προστατεύεται και όταν μέσω αυτού εκφράζονται δυσάρεστες, ενοχλητικές, ακόμα και αποτρόπαιες ιδέες.

Ήδη από αυτή την μικρή εισαγωγή στην προβληματική του επιτρεπτού ή μη της ποινικοποίησης του μισαλλόδοξου λόγου έχουμε έρθει σε μια πρώτη επαφή με τα έννομα αγαθά που αυτός απειλεί: σ' ένα πρώτο επίπεδο ο ψυχικός αντίκτυπος που έχει η εκφορά και διάδοση της μισαλλόδοξου λόγου στα θύματά του, συνηγορεί υπέρ της κρίσης ότι η έκφραση ρατσιστικών ιδεών πλήττει την τιμή και την υπόληψη των τελευταίων. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον, ωστόσο, παρουσιάζει και η θέση ότι το έννομο αγαθό που τραυματίζεται από τη μορφή αυτή λόγου είναι και η δημόσια τάξη, καθώς η προπαγάνδισή τέτοιων ιδεών είναι ικανή να ερεθίσει ένα φανατισμένο ακροατήριο, θέτοντας υπό αμφισβήτηση την κοινωνική ειρήνη⁵⁸. Τα συμπεράσματα αυτά θα μας βοηθήσουν κατά την αναζήτηση στέρεων συμπερασμάτων στις υποενότητες που ακολουθούν.

4.2 Η νομολογιακή αντιμετώπιση του φαινομένου από το Supreme Court: νομιμοποιείται το κράτος να απαγορεύει τον ρατσιστικό λόγο;

Αν κατά τη δεκαετία του '50 το ΑΔ ήταν φοβικό απέναντι στην προστασία του πολιτικά και πολιτειακά δυσάρεστου ή ανατρεπτικού λόγου, όπως κατέστη σαφές με την απόφαση «*Dennis v. United States*», δεν ίσχυσε το ίδιο και τις επόμενες δεκαετίες. Λίγο πριν εκπνεύσει η επόμενη δεκαετία, μάλιστα, και πιο συγκεκριμένα το έτος 1969, το ΑΔ θα είχε την ευκαιρία να θέσει με ιδιαίτερη σαφήνεια τα κριτήρια για τα όρια μεταξύ επιτρεπτής και μη προπαγάνδισης ιδεών, με αφορμή μια απόφαση που παραμένει μέχρι και σήμερα δεσμευτικό νομολογιακό προηγούμενο, ανατρέποντας έτσι τα μέχρι τότε περιοριστικά για την ελευθερία του λόγου νομολογιακά δεδομένα. Η εν λόγω απόφαση, μάλιστα, αφορούσε το ιδιαίτερος λεπτό ζήτημα της νομικής

⁵⁸ Ελισάβετ Συμεωνίδου-Καστανίδου, *Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης*, Ποιν. Χρ. ΕΓ', 2013, (σελ. 481-489), σελ. 487-488.

μεταχείρισης του λόγου της οργάνωσης που έχει διαπράξει ανοσιουργήματα στο όνομα της ελευθερίας της έκφρασης, της διαβόητης Κου Κλουξ Κλαν.

Ειδικότερα, ο Clarence Brandenburg, ηγετικό στέλεχος της τοπικής οργάνωσης του παραπάνω νεοναζιστικού μορφώματος στην πολιτεία του Ohio, κατά τη διάρκεια μιας πορείας της οργάνωσής του, προσκάλεσε έναν δημοσιογράφο της τηλεόρασης να παρευρεθεί στη συγκέντρωση αυτή. Στόχος αυτής της πρόσκλησης ήταν η κινηματογράφηση της τελετής καύσης του σταυρού εκ μέρους της Κου Κλουξ Κλαν, καθώς και η καταγραφή της πολιτικής συνθηματολογίας της οργάνωσης σε βάρος των Μαύρων και των Εβραίων. Κατά τη διάρκεια της συγκέντρωσης αυτής, λοιπόν, ο Brandenburg, θέλοντας να καταστήσει ακόμα σαφέστερο το ιδεολογικό στίγμα της οργάνωσής του, δε δίστασε να απειλήσει ακόμα και πολιτειακούς παράγοντες, λέγοντας χαρακτηριστικά στον προσκεκλημένο δημοσιογράφο: *«Δεν είμαστε μια εκδικητική οργάνωση, αλλά αν ο Πρόεδρος μας, το Κογκρέσο μας και το Ανώτατο Δικαστήριό μας συνεχίσουν να καταπιέζουν τη λευκή, καυκάσια φυλή, τότε πιθανόν να χρειαστεί να πάρουμε κάποια εκδίκηση⁵⁹»*.

Εξαιτίας της δήλωσής του αυτής, ο Brandenburg καταδικάστηκε για παραβίαση του νόμου περί εγκληματικού συνδικαλισμού της πολιτείας του Ohio, ο οποίος καθιστούσε ποινικό αδίκημα την προπαγάνδισή *«εγκλήματος, σαμποτάζ, βίας ή παράνομων μεθόδων τρομοκράτησης ως μέσων για την επίτευξη οικονομικών ή πολιτικών αλλαγών»*. Η καταδίκη αυτή, ωστόσο, ανετράπη εν τέλει από το Supreme Court λόγω αντισυνταγματικότητας του νόμου στον οποίο αυτή βασίστηκε, λόγω υιοθέτησης εκ μέρους του Δικαστηρίου ενός νέου κριτηρίου σχετικά με τα όρια επιτρεπτού και απαγορευμένου λόγου.

Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο ανέτρεψε το κριτήριο του *«σαφούς και παρόντος κινδύνου»*, όπως αυτό είχε υιοθετηθεί στις αποφάσεις που εξετάστηκαν παραπάνω και αφορούσαν τόσο τις διώξεις των αντιτιθέμενων στη συμμετοχή των ΗΠΑ στον Α' Παγκόσμιο Πόλεμο, όσο και των κομμουνιστών κατά τη διάρκεια του Ψυχρού Πολέμου. Αναγνωρίζοντας ότι το Κράτος δε νομιμοποιείται εκ του Συντάγματος να ποινικοποιεί την αφηρημένη υποκίνηση σε διάπραξη εγκλημάτων, το ΑΔ απεφάνθη ότι, προκειμένου να τιμωρηθεί με τα μέσα του ποινικού δικαίου η προπαγάνδα υπέρ ενός εγκλήματος, πρέπει να συντρέχουν σωρευτικώς οι εξής τρεις προϋποθέσεις: πρώτον, θα πρέπει ο προπαγανδιστής να αποσκοπεί δια της ρητορείας του στη διάπραξη του συγκεκριμένου εγκλήματος. Δεύτερον, θα πρέπει από τη ρητορεία του ομιλούντος να προκύπτει άμεση υποκίνηση σε παράνομη πράξη και, τέλος, θα πρέπει η υποκίνηση αυτή να είναι πρόσφορη να οδηγήσει στην τέλεση της εν λόγω πράξης. Με λίγα λόγια, το Κράτος αποκτά

⁵⁹ *Brandenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444, 446.

την αρμοδιότητα επέμβασης στο δημόσιο λόγο μόνο όταν υπάρχει πρόθεση του προπαγανδιστή να υποκινήσει σε διάπραξη παρανομίας και μόνο όταν προκύπτει σαφώς η αμεσότητα της υποκίνησης και η προσφορότητά της να προκαλέσει παρανομίες.

Η παραπάνω απόφαση του Supreme Court αποτέλεσε ορόσημο για την προστασία της ελευθερίας του λόγου στις ΗΠΑ. Χάρης σε αυτήν έκλεισε μια μακρά περίοδος μισού αιώνα, κατά την οποία το Δικαστήριο δεχόταν τη δυνατότητα περιορισμού του λόγου, αφ' ης στιγμής αυτός ήταν δυνατόν να οδηγήσει σε ανεπιθύμητα αποτελέσματα⁶⁰, είτε μέσω του κριτηρίου του σαφούς και παρόντος κινδύνου, είτε μέσω εκείνου της κακής κλίσης του λόγου. Με τις εγγυήσεις που έθεσε η απόφαση «*Bradenburg v. Ohio*», τυγχάνουν έκτοτε συνταγματικής προστασίας όλες οι μορφές λόγου, ακόμα και οι πιο εμπρηστικές και σκανδαλώδεις, αρκεί αυτές να μην συνιστούν άμεση υποκίνηση σε διάπραξη παρανομιών. Το Δικαστήριο έμεινε πιστό στην αρχή αυτή ακόμα και σε οριακές υποθέσεις, στις οποίες τέθηκαν με τρόπο ακόμα πιο ακραίο παρόμοια διλήμματα, δοκιμάζοντας τα ηθικοπολιτικά και όχι μόνο όρια της αμερικανικής κοινωνίας.

Μια τέτοια περίπτωση αποτελεί αναμφίβολα η απόφαση «*National Socialist Party of America v. Village of Skokie*». Στην υπόθεση αυτή ο Frank Collin, ηγέτης του αμερικανικού εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, σκόπευε να διοργανώσει πορεία έξω από το Δημαρχείο του Skokie, ενός μικρού προαστίου πλησίον του Σικάγο, στο οποίο κατοικούσαν πολλοί Εβραίοι που είχαν επιζήσει του Ολοκαυτώματος που είχε λάβει χώρα στα ναζιστικά στρατόπεδα συγκέντρωσης. Ο Collin, ζητώντας από τον Δήμο σχετική άδεια για την διεξαγωγή της συγκέντρωσης, είχε ενημερώσει τις αρχές ότι όσοι επρόκειτο να συμμετάσχουν σ' αυτή θα φορούσαν, μεταξύ άλλων, ναζιστικές στολές και θα έφεραν σε διακριτό σημείο πάνω τους τη σβάστικα.

Η αντίδραση τόσο της τοπικής εβραϊκής κοινότητας, όσο και του Δήμου του Skokie, υπήρξε άμεση. Τα μέλη του δεύτερου, μάλιστα, έσπευσαν να ψηφίσουν πριν από την διαδήλωση «φωτογραφικές» κανονιστικές διατάξεις με τις οποίες ουσιαστικά απαγορευόταν αφ' ενός η διανομή υλικού που υποκινεί το μίσος εναντίον προσώπων εξαιτίας της φυλετικής/εθνοτικής τους καταγωγής, αφ' ετέρου η ένδυση με στρατιωτικού τύπου στολές κατά τη διάρκεια δημοσίων διαδηλώσεων⁶¹. Ο Collin, έτσι, κατέφυγε στα δικαστήρια υποστηρίζοντας ότι η προσπάθεια του Δήμου να εμποδίσει τη διεξαγωγή της πορείας έξω από το Δημαρχείο έπληττε την ελευθερία του λόγου των μελών του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, όσο και την ελευθερία τους στη συνάθροιση. Από την άλλη, ο Δήμος του Skokie, εξαντλώντας κάθε διαθέσιμο νομικό επιχείρημα

⁶⁰ Σταύρος Τσακυράκης, οπ. π., σελ. 149.

⁶¹ Στο ίδιο, σελ. 183.

τόσο στο Εφετείο, όσο και στο Ανώτατο Δικαστήριο του Illinois, υποστήριξε δια των συνηγόρων του πως μια ενδεχόμενη διεξαγωγή της νεοναζιστικής πορείας στο συγκεκριμένο προάστιο θα ισοδυναμούσε με άσκηση σωματικής βίας κατά των επιζώντων του Ολοκαυτώματος, καθώς οι τελευταίοι θα ανακαλούσαν στη μνήμη τους και άρα θα βίωναν ξανά όλες εκείνες τις θηριωδίες που υπέστησαν και που κόστισαν τη ζωή σε εκατομμύρια συνανθρώπους τους. Υποστηρίχθηκε ακόμα, πέρα από το βαθύ ψυχολογικό τραύμα που θα προξενούσε η συγκέντρωση αυτή στα μέλη της εβραϊκής κοινότητας, αφ' ενός ότι η σβάστικα, το ρατσιστικό αυτό σύμβολο, δε μπορούσε να προστατευθεί ως συμβολική έκφραση από την Πρώτη Τροποποίηση, καθώς το μόνο που μπορούσε να υποκινήσει είναι το μίσος και η βία κατά συγκεκριμένων εθνοτικών ομάδων, αφ' ετέρου ότι οι Εβραίοι κάτοικοι του Skokie θα βρίσκονταν σ' ένα ιδιότυπο καθεστώς «ομηρίας», εφ' όσον θα ήταν υποχρεωμένοι να γίνουν μάρτυρες των αποκρουστικών εκδηλώσεων των νεοναζί, δίχως να έχουν την ευκαιρία να τους αποφύγουν, αφού η πορεία θα γινόταν στη γειτονιά τους.

Τόσο το Εφετείο, όσο και το Ανώτατο Δικαστήριο της πολιτείας του Illinois, απέκρουσαν τους παραπάνω ισχυρισμούς, προτάσσοντας κυρίως τον πολιτικό χαρακτήρα της συγκέντρωσης του αμερικανικού εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος, συγκέντρωση που δε μπορούσε να απαγορευτεί στη βάση της ενόχλησης που εκ των πραγμάτων θα προκαλούσε. Ο λόγος των μελών της νεοναζιστικής οργάνωσης απηχούσε πολιτικές αντιλήψεις, που ως τέτοιες δε μπορούν να χαρακτηριστούν ούτε ψευδείς, ούτε εσφαλμένες, και άρα ούτε υποκείμενες σε περιορισμό ή λογοκρισία. Το γεγονός, άλλωστε, ότι το κράτος επεδίωκε να απαγορεύσει τη διεξαγωγή μιας συγκέντρωσης ακριβώς λόγω του τόπου, του χρόνου και του τρόπου με τον οποίο αυτή θα διεξαγόταν, παρείχαν επαρκή επιχειρήματα για τον μη ουδέτερο χαρακτήρα των περιορισμών αυτών, πράγμα που θα σήμαινε και την μη τήρηση ίσων αποστάσεων εκ μέρους του κράτους απέναντι στις εκάστοτε μορφές λόγου. Τέλος, τα δικαστήρια διαδοχικά απέρριψαν και τον ισχυρισμό περί «ομηρίας» της εβραϊκής κοινότητας, κρίνοντας ότι όσοι έβρισκαν -εulόγως- την πορεία αυτή δυσάρεστη και απεχθή θα μπορούσαν να αποφύγουν το σημείο διεξαγωγής της, δηλαδή τον χώρο έξω από το Δημαρχείο του Skokie. Το Supreme Court, μην έχοντας κάποιον νέο νομικό συλλογισμό να προσθέσει στους ήδη παρατεθέντες από το Ανώτατο Δικαστήριο του Illinois, αρνήθηκε να εξετάσει περαιτέρω την υπόθεση, επικυρώνοντας την απόφαση του εν λόγω δικαστηρίου.

Παρά τις εύλογες αντιρρήσεις που μπορεί να προκαλέσει η παραπάνω απόφαση, λόγω της ανεκτικότητας που επιδεικνύει απέναντι στις αποκρουστικές ρατσιστικές ιδέες των νεοναζιστών, η αφετηρία από την οποία εκκινεί είναι πολύ κρίσιμη, έτσι ώστε να γίνει κατανοητή τόσο η αξία της ελευθερίας του λόγου στις ΗΠΑ, όσο και η στάση που πρέπει να τηρεί το κράτος απέναντι σε

ιδέες αποτρόπαιες, απέναντι στον πολιτικό λόγο που υπονομεύει τις αξίες και τον δημοκρατικό τρόπο οργάνωσης μιας φιλελεύθερης κοινωνίας. Ειδικότερα, όσο απεχθής κι αν είναι η συγκεκριμένη έκφανση πολιτικού λόγου, τυχόν περιορισμός της θα σήμαινε ότι το κράτος θα έπαυε να διαδραματίζει το ρόλο του ουδέτερου εγγυητή του δημοσίου λόγου και διαλόγου και άρα θα επενέβαινε σε αυτόν με μια ιδεολογική προδιάθεση, πράγμα μη ανεκτό σε μια φιλελεύθερη και πλουραλιστική κοινωνία, όπου ο δημόσιος διάλογος πρέπει να είναι ζωντανός, δίχως αναστολές, μα κυρίως συντονιζόμενος και διεξαγόμενος από τους εξίσου ελεύθερους πολίτες, δίχως -κατ' αρχήν- κρατική παρέμβαση. Ένας από τους κινδύνους που ενέχει η ελευθερία του λόγου, όπως έχει ήδη καταδειχθεί, είναι η έκθεση σε απόψεις ανοίκειες, δυσάρεστες ή ακόμα και χυδαίες, αλλά αυτός είναι ένας κίνδυνος αποδεκτός σε μια κοινωνία με τα παραπάνω χαρακτηριστικά. Επομένως, τα δυσάρεστα συναισθήματα που δικαιολογημένα προκαλεί ο λόγος των νεοναζί δεν μπορούν να παράσχουν μια επαρκή νομική βάση για τον περιορισμό της ελευθερίας των τελευταίων να εκφράσουν τις ιδέες τους. Και ακόμα παραπάνω: συνδυαστικά με την απόφαση «*Bradenburg v. Ohio*», τα δυσάρεστα αυτά συναισθήματα κάποιων ατόμων συνιστούν απαραίτητο όρο για την δυνατότητα κάποιων άλλων ατόμων να εκφέρουν τον πολιτικό λόγο που πιστεύουν ότι ανταποκρίνεται καλύτερα στις σκέψεις τους, υπό την προϋπόθεση, βεβαίως, να μην υπάρξει άμεση υποκίνηση στη διάπραξη κάποιας παρανομίας.

Το Supreme Court, βέβαια, προσπαθώντας να δημιουργήσει ένα ιδιαίτερος προστατευτικό για την ελεύθερη έκφραση νομολογιακό πλέγμα, δεν έχει κατορθώσει να αποφύγει και τις αντιφάσεις, αν όχι τις υπερβολές. Χαρακτηριστική περίπτωση αποτελεί η απόφασή του «*R.A.V. v. City of St. Paul, Minnesota*» (1992). Η υπόθεση αυτή αφορούσε ένα χαρακτηριστικό παράδειγμα συμβολικού λόγου που χρησιμοποιείται από την οργάνωση της Κου Κλουξ Κλαν και για το οποίο έγινε λόγος και παραπάνω, την δημόσια καύση σταυρού. Η ιδιαιτερότητα της υπόθεσης αυτής ενέκειτο στο ότι το μέλος της Κου Κλουξ Κλαν, το όνομα του οποίου δεν έχει γίνει γνωστό, πέρα από τα αρχικά του (R.A.V.), προκειμένου να καταστήσει ακόμα σαφέστερες τις προθέσεις της οργάνωσής του να εκφοβίζει και να καταδιώκει ανθρώπους «ανεπιθύμητης» φυλετικής και εθνοτικής καταγωγής, επέλεξε να κάψει έναν σταυρό εντός της αυλής του σπιτιού μιας αφροαμερικανικής οικογένειας, η οποία ξύπνησε με τρόπο για να αντικρύσει εντός της ιδιοκτησίας της αυτό το αποτρόπαιο θέαμα. Για την ενέργειά του αυτή ο δράστης καταδικάστηκε για παραβίαση ενός νόμου που απαγόρευε την «*τοποθέτηση σε δημόσιο ή ιδιωτικό χώρο συμβόλων, αντικειμένων, φράσεων, χαρακτηρισμών ή σχεδίων, όπως ο καιόμενος σταυρός ή η ναζιστική σβάστικα, που γνωρίζει ή έχει εύλογους λόγους*

να γνωρίζει ότι προκαλούν οργή, ανησυχία ή πικρία σε άλλους, εξαιτίας της φυλής, του χρώματος, των πεποιθήσεων, της θρησκείας ή του φύλου τους⁶²».

Όταν η υπόθεση ήχθη ενώπιον του ΑΔ, οι Δικαστές ομόφωνα ακύρωσαν την καταδίκη του R.A.V. λόγω αντισυνταγματικότητας της ποινικής διάταξης που είχε παραβιαστεί. Η τελευταία ήταν εξαιρετικά ευρεία, με αποτέλεσμα να ανάγονται σε εγκλήματα συμπεριφορές που προκαλούσαν σε άλλους τα συναισθήματα της οργής, της ανησυχίας και της πικρίας. Όπως γίνεται σαφές, η εν λόγω διάταξη, με την ευρύτητα που την χαρακτήριζε, δεν περιόριζε μόνο τον ρατσιστικό και μισαλλόδοξο λόγο οργανώσεων με ξεκάθαρα αντιδημοκρατική ιδεολογία, όπως η Κου Κλουξ Κλαν, αλλά και τον μετριοπαθή λόγο που τυγχάνει να «πικραίνει» άτομα εξαιτίας της φυλής, του χρώματος, των πεποιθήσεων, της θρησκείας ή του φύλου τους, δίχως όμως να τα υποβαθμίζει, να τα εκφοβίζει ή να υποκινεί σε βία εναντίον τους. Η διαπίστωση αυτή θα ήταν αρκετή, ώστε να ακυρωθεί η καταδίκη του R.A.V., παρά την αποκρουστική απόπειρα εκφοβισμού της οικογένειας των Αφροαμερικανών μέσα στο ίδιο τους το σπίτι. Ωστόσο, το Δικαστήριο προχώρησε ένα βήμα παραπέρα ως προς την αντισυνταγματικότητα της διάταξης.

Πιο συγκεκριμένα, κατά την πλειοψηφούσα άποψη πέντε δικαστών, διατυπωμένη από τον δικαστή Scalia, η παραπάνω ποινική διάταξη έπασχε αντισυνταγματικότητα και για έναν ακόμη λόγο: το κράτος, μέσω της ποινικοποίησης της χρήσης των συμβόλων αυτών, περιόριζε κατά τρόπο αθέμιτο μια συγκεκριμένη κατηγορία λόγου, καθώς ουσιαστικά απαγόρευε τη διατύπωση συγκεκριμένης άποψης στο δημόσιο διάλογο. Το γεγονός, δηλαδή, ότι ο νόμος αυτός απαγόρευε τη χρήση συμβόλων όπως ο καιόμενος σταυρός και η ναζιστική σβάστικα, σήμαινε πως η κρατική εξουσία προέβαινε σ' έναν διαχωρισμό των συμβόλων ή και των ιδεών που είναι ικανές να προκαλέσουν συναισθήματα οργής, ανησυχίας και πικρίας, απαγορεύοντας όμως μόνο τις εκφράσεις που μαρτυρούσαν συγκεκριμένες ιδεολογικές πεποιθήσεις, συνδεδεμένες με το φυλετικό μίσος κατά ορισμένων ομάδων. Εισαγόταν δια της διάταξης αυτής, επομένως, ένας αθέμιτος περιορισμός της ελευθερίας του λόγου, καθώς περιοριζόταν μόνο συγκεκριμένη άποψη και όχι όλες εκείνες οι εκφράσεις που δυνητικά μπορούν να προκαλέσουν τα παραπάνω δυσάρεστα συναισθήματα ή και να υποκινήσουν σε βία.

Η άποψη αυτή του δικαστή Scalia, στην οποία προσχώρησαν ακόμη τέσσερις δικαστές, ενώ είναι ενδεικτική της προνομιακής προστασίας που παρέχεται στην ελευθερία του λόγου στις ΗΠΑ, δε φαίνεται να λαμβάνει υπόψιν το ειδικότερο νόημα ορισμένων συμβολικών εκφράσεων και πρακτικών, καθώς και το ευρύτερο συγκείμενο, εντός του οποίου αυτές λαμβάνουν χώρα. Ενώ, δηλαδή, η πλειοψηφούσα άποψη εκκινεί από τον -ορθό κατ' αρχήν- αφετηριακό συλλογισμό πως

⁶² Στο ίδιο, σελ. 273.

το κράτος πρέπει να ρυθμίζει τη δημόσια σφαίρα (δίχως να τη διαμορφώνει και άρα να αλλοιώνει την αυθεντικότητά της) χωρίς κάποιου είδους ιδεολογική προαντίληψη, τηρώντας εν γένει μια ουδέτερη και ανεκτική στάση απέναντι σε κάθε είδους λόγο, φαίνεται να παραβλέπει το γεγονός ότι ορισμένες συμβολικές εκφράσεις, όπως είναι κατ' εξοχήν και η εδώ εξεταζόμενη καύση του σταυρού από την οργάνωση της Κου Κλουξ Κλαν, έχουν συγκεκριμένο περιεχόμενο, το οποίο έχει διαμορφωθεί ιστορικά και το οποίο είναι άρρηκτα συνδεδεμένο με επιθέσεις εναντίον φυλετικών ομάδων που η εν λόγω οργάνωση καταστατικά και συστηματικά διώκει. Με λίγα λόγια, το κάψιμο σταυρών από μέλη της Κου Κλουξ Κλαν τις περισσότερες φορές λειτουργεί ως απειλητικός προπομπός βίαιων ενεργειών, πόσω μάλλον όταν η καύση λαμβάνει χώρα εντός ιδιοκτησίας Αφροαμερικανών. Δεδομένου, λοιπόν, ότι στις ΗΠΑ η συμβολική αυτή έκφραση, καθώς και η βία που πολύ συχνά την ακολουθεί, εντάσσονται σ' ένα ευρύτερο κοινωνικό συγκείμενο, σ' ένα «οικοσύστημα μίσους»⁶³, η έννομη τάξη δε μπορεί να παραμείνει ατάραχη μπροστά σε αυτά τα φαινόμενα, επικαλούμενη την ουδετερότητα που πρέπει να τηρεί ο κρατικός μηχανισμός ενώπιον των εκάστοτε μορφών της ανθρώπινης έκφρασης και άρα τα φαινόμενα αυτά επ' ουδενί μπορούν να θεωρηθούν κανονιστικά αδιάφορα. Άλλωστε, ας μη ξεχνάμε πως η βία δε γεννάται σε κάποιο ιστορικό κενό, αλλά μέσα σε περιβάλλοντα που επιτρέπουν την ανάδυσή της, μέσω συνεχών απειλών και υποκινήσεων. Και η συγκεκριμένη συμβολική έκφραση, ήτοι η καύση του σταυρού από μέλη της Κου Κλουξ Κλαν εντός της οικίας Αφροαμερικανών, συνιστά κάτι πολύ περισσότερο από πρόκληση δυσάρεστων συναισθημάτων στους αποδέκτες της: αποτελεί ουσιαστικά μια απειλή ότι επίκειται η άσκηση βίας. Και κάτι τέτοιο δε μπορεί να παραγνωρίζεται στο όνομα της κρατικής ουδετερότητας.

Τα παραπάνω έγιναν δεκτά από το ΑΔ κάτι παραπάνω από μια δεκαετία αργότερα, το 2003, όταν είχε την ευκαιρία να ασχοληθεί με μια συναφή υπόθεση, επί της οποίας εξέδωσε την απόφασή του «*Virginia v. Black*». Και σε αυτήν την περίπτωση το ΑΔ κλήθηκε να αποφασίσει για τη συνταγματικότητα μιας ποινικής διάταξης, αυτή τη φορά ψηφισμένης από το νομοθετικό σώμα της πολιτείας της Virginia, με την οποία καθίστατο έγκλημα το κάψιμο σταυρού εντός ξένης περιουσίας, σε δημόσιο δρόμο ή σε άλλο δημόσιο χώρο που γινόταν με σκοπό τον εκφοβισμό κάποιου ατόμου ή μιας ομάδας ανθρώπων⁶⁴. Αιτία για τη δημιουργία ένδικης διαφοράς ενώπιον του ΑΔ υπήρξε πάλι το κάψιμο ενός σταυρού από μέλη της Κου Κλουξ Κλαν στον κήπο ενός Αφροαμερικανού, ο οποίος και κατήγγειλε το περιστατικό στις τοπικές αρχές φοβούμενος πως αυτό «*πρόκειται απλώς για τον πρώτο γύρο*»⁶⁵. Οι υπαίτιοι για τη ρατσιστική αυτή επίθεση

⁶³ Micah Avni, *Incitement to Terror and Freedom of Speech*, κείμενο διαθέσιμο στο βιβλίο *Incitement to Terrorism*, Brill-Nijhoff, Leiden-Boston, 2018, σελ. 33-34.

⁶⁴ Βλ. Σταύρο Τσακυράκη, οπ. π., Επίμετρο: Ιωάννα Τουρκοχωρίτη («*Πρόσφατες αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου των ΗΠΑ σε θέματα ελευθερίας της έκφρασης*»), σελ. 391.

⁶⁵ *Virginia v. Black*, 538 U.S. 343, 350.

καταδικάστηκαν τόσο σε πρώτο, όσο και σε δεύτερο βαθμό, το Ανώτατο Δικαστήριο της πολιτείας της Virginia, όμως, έκρινε την επίμαχη διάταξη αντισυνταγματική, αιτιολογώντας την κρίση του σύμφωνα με την άποψη που είχε διατυπώσει ο δικαστής Scalia στην προηγούμενη απόφαση. Έκρινε, δηλαδή, ότι η εν λόγω ποινική διάταξη εισήγαγε με τρόπο επιλεκτικό έναν αθέμιτο περιορισμό της ελευθερίας του λόγου, καθώς απαγόρευε μόνο το κάψιμο σταυρού ως συμβολική έκφραση που αποσκοπεί στο να εκφοβίσει άτομα ή ομάδες ατόμων. Επιπλέον, το γεγονός ότι με την εν λόγω διάταξη ουσιαστικά τεκμαίρονταν οι εκφοβιστικές προθέσεις όσων έκαιγαν έναν σταυρό, συνηγορούσε υπέρ της διαπίστωσης της υπερβολικής ευρύτητάς της, η οποία θα μπορούσε να έχει ως αποτέλεσμα την αυτολογοκρισία των ατόμων υπό τον φόβο παραβίασης κάποιας ποινικής διάταξης.

Η απόφαση αυτή του Ανωτάτου Δικαστηρίου της πολιτείας της Virginia, ωστόσο, ανετράπη από το ΑΔ. Το Δικαστήριο, δια στόματος της δικαστή Ο' Connor, κάνοντας μια ιστορική αναδρομή στο συμβολισμό που εξέπεμπε η συγκεκριμένη μορφή έκφρασης, απεφάνθη πως αυτή κατά κύριο λόγο συνιστά μια ευθεία απειλή για τους αποδέκτες της, άμεσα συνδεδεμένη με τις βίαιες ενέργειες της Κου Κλουξ Κλαν και συνεπώς δε μπορεί να τύχει συνταγματικής προστασίας. Το Δικαστήριο, βέβαια, προκειμένου να επικυρώσει τη συνταγματικότητα της παραπάνω διάταξης, προέβη σε μία σημαντική διάκριση: το κάψιμο σταυρού ως συμβολική έκφραση μπορεί να τεθεί εκτός συνταγματικής προστασίας μόνο όταν προκύπτει σαφής πρόθεση τρομοκράτησης και εκφοβισμού. Η ενέργεια αυτή, στο βαθμό που αποτελεί μέσο για την εξωτερίκευση της ιδεολογίας, όσο μίσος και οργή κι αν προκαλεί, αποτελεί μορφή λόγου προστατευόμενη από την Πρώτη Τροποποίηση του αμερικανικού Συντάγματος.

Με την απόφαση αυτή μπορεί να λεχθεί ότι σ' ένα βαθμό μετριάσθηκε η σχεδόν απόλυτη συνταγματική προστασία που αναγνώρισε η «*R.A.V. v. City of St. Paul*» στον λόγο που αφ' ενός στοχεύει, αφ' ετέρου είναι πρόσφορος να απειλήσει, να διαταράξει με τέτοια σφοδρότητα τη ψυχική ηρεμία προσώπων, ώστε να τους δημιουργήσει συναισθήματα φόβου για την ίδια τους τη ζωή. Και πράγματι, όσο κι αν η ελευθερία του λόγου είναι η πηγή της δημοκρατίας, όσο κι αν τυχόν περιορισμοί αυτής συνιστούν καίρια πλήγματα για τον τρόπο που σκέφτονται, εκφράζονται και αποφασίζουν τα άτομα ως μέλη της πολιτικής κοινότητας, δε μπορούν σε καμία περίπτωση να παραβλεφθούν οι συνέπειες που έχει η εκφορά (είτε ρητή είτε δια συμβόλων) του ρατσιστικού λόγου. Τα αισθήματα ανασφάλειας και φόβου που *de facto* προκαλούνται στους αποδέκτες της μισαλλοδοξίας, η αίσθηση αποκλεισμού που βιώνουν από τις προσπάθειες που γίνονται με στόχο τον εκφοβισμό και εν τέλει τη φίμωσή τους, δε μπορούν να παρακαμφθούν στη βάση της ανεκτικότητας και της ουδετερότητας του κράτους, αρχές που είναι ικανές να αποτρέψουν την

επιβολή συγκεκριμένου ιδεολογικού και ηθικού προσήμου, βάσει του οποίου θα διάγεται ο συλλογικός βίος⁶⁶.

Πάντως, η αμερικανική νομολογιακή παράδοση, όπως αυτή τουλάχιστον έχει διαπλαστεί τον τελευταίο μισό αιώνα, πόρρω φαίνεται να απέχει από την υιοθέτηση κάποιου είδους πατερναλιστικής στάσης, όσον αφορά ιδεολογικά και ηθικοπολιτικά ζητήματα που εισφέρονται στο δημόσιο διάλογο. Στην Αμερική, σε πλήρη αντίθεση με όσα γίνονται δεκτά στην Ευρώπη, όπως θα φανεί στη συνέχεια της μελέτης, η ανοχή στην έκφραση ιδεών δυσάρεστων, ενοχλητικών, ακόμα και χυδαίων, αποτελεί τον κανόνα, ενώ ο περιορισμός της ελευθερίας αυτής την εξαίρεση. Ο λόγος, στις ΗΠΑ, προκειμένου να περιοριστεί θεμιτά από το κράτος μέσω κάποιας νομικής διάταξης, πρέπει, σύμφωνα και με τα -αρκετά ελαστικά- κριτήρια της «Bradenburg», να στοχεύει και να είναι πρόσφορος να υποκινήσει σε βία και σε διάπραξη παρανομιών. Κάθε άλλη απαγόρευση του ανατρεπτικού και μισαλλόδοξου λόγου θεωρείται πλέον ότι προκαλεί αυτό που στην αντίπερα όχθη του Ατλαντικού ονομάζεται «*chilling effect*»: κάθε νομοθετική προσπάθεια να προληφθούν οι συνέπειες του βλαβερού, επιζήμιου λόγου, προκαλεί «παράπλευρες απώλειες», καθώς έχει ως αποτέλεσμα το να «παγώνει», να αποτρέπεται, δηλαδή, ακόμα και ο μετριοπαθής λόγος που ενοχλεί και δυσαρεστεί⁶⁷.

Απεναντίας, στην Ευρώπη το παραπάνω δίπολο κανόνα-εξαίρεσης, όσον αφορά την ελευθερία της έκφρασης και τους περιορισμούς αυτής, δεν φαίνεται να οριοθετείται με τόσο διακριτό τρόπο, όπως γίνεται στις ΗΠΑ μέσα από τις αποφάσεις του Ανωτάτου Δικαστηρίου. Στη Γηραιά Ήπειρο, η οποία, βεβαίως, έχει βιώσει βαθύτατα τραυματικές εμπειρίες από απολυταρχικά καθεστώτα και τις πρακτικές που αυτά ακολούθησαν, ιδίως κατά τον περασμένο αιώνα, μόνο η αναφορά σε ορισμένα λεπτά ζητήματα με ευαίσθητο περιεχόμενο αρκεί, έτσι ώστε να τεθεί σε κίνηση ο μηχανισμός της ποινικής καταστολής, ανεξαρτήτως άμεσης ή μη τρώσης κάποιου συγκεκριμένου εννόμου αγαθού. Και τούτο, μάλιστα, δίχως να υπάρχει ιδιαίτερη μέριμνα ούτε από τα αρμόδια δικαιοδοτικά όργανα, ούτε, πολύ περισσότερο, από τα νομοθετικά σώματα των Κρατών-Μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης, για την αποτροπή της ποινικοποίησης του λόγου που δε συνιστά ρητορική μίσους, που δεν στοχεύει στην υποκίνηση να ασκηθεί βία και που, ακόμα παραπάνω, δε φαίνεται να απειλεί με κάποιον τρόπο την ήδη αόριστη έννοια της δημοσίας τάξεως. Με λίγα λόγια, όσο κι αν ο πλουραλισμός αποτελεί ένα εγγενές στοιχείο των φιλελεύθερων δημοκρατιών που συγκροτούν το ευρωπαϊκό οικοδόμημα, τόσο τα Κράτη-Μέλη μεμονωμένα, όσο και κεντρικά όργανα της Ένωσης, φαίνεται να αρνούνται -σ' έναν βαθμό, τουλάχιστον- να επιδείξουν ανοχή

⁶⁶ Robert C. Post, *οπ. π.*, σελ. 301.

⁶⁷ Nadine Strossen, *Hate: why we should resist it with free speech, not censorship*, New York, NY : Oxford University Press, 2018, σελ. 99.

στον λόγο που δεν είναι απλά δυσάρεστος ή ενοχλητικός, αλλά τείνει να αντιτίθεται στις θεμελιακές αξίες του ευρωπαϊκού πολιτισμού.

4.3 Ο ιστορικός αναθεωρητισμός ως μορφή μισαλλόδοξου λόγου: η ειδικότερη περίπτωση της άρνησης του Ολοκαυτώματος

Η νομολογία του Supreme Court, όπως εξετάστηκε παραπάνω, αλλά και η συνταγματική θεωρία που την πλαισιώνει, εκκινούν από μια βασική παραδοχή σχετικά με την ελευθερία του λόγου: κάθε άποψη, όσο απεχθής κι αν είναι, δε μπορεί -κατ' αρχήν- να αποκλειστεί από τον ελεύθερο ανταγωνισμό των ιδεών. Μόνο μέσα από την τριβή τους, τον λόγο και τον αντίλογο, μπορούν οι ιδέες να ελεγχθούν ως προς την ορθότητά τους και να συμβάλουν στην αναζήτηση της αλήθειας. Η παραδοχή αυτή, η οποία απηχεί τις καρτεσιανές ιδέες περί της αναγκαιότητας της αμφισβήτησης, αποτελεί την πεμπτουςία του πλουραλισμού και του ανοικτού χαρακτήρα που πρέπει να έχει μια δημοκρατική κοινωνία: εφ' όσον κάθε ιδέα μπορεί (ή και πρέπει) να αμφισβητηθεί, δεν μπορεί να θεωρείται ανεκτός ο περιορισμός των μέσων που έχουν τα άτομα ως έλλογα όντα για να εκφράζουν τις αμφιβολίες τους έναντι μιας ιδέας, όσο παγιωμένη κι αν θεωρείται σε μια κοινωνία.

Κάθε κοινωνία και κάθε πολιτισμός, ωστόσο, συνεχόνται αναγκαστικά όχι μόνο από ορισμένες θεμελιακές αξίες και ιδέες, οι οποίες μπορούν να τίθενται εν αμφιβόλω στο όνομα της ανεκτικότητας και της αμφισβήτησης, αλλά και από ορισμένα γεγονότα, τα οποία χάρις στην ιστορική τους βαρύτητα έχουν διαδραματίσει έναν κρίσιμο ρόλο για την σφυρηλάτηση μιας πολιτισμικής και αξιακής ταυτότητας. Και είναι αλήθεια μιν, ότι κάθε ιστορικό γεγονός είναι δεκτικό υποκειμενικής αξιολόγησης από τον καθένα, ανάλογα με τις πεποιθήσεις ή και τις προκαταλήψεις του. Ως τέτοιο, όμως, συνιστά ένα αντικειμενικό γεγονός, μη δυνάμενο να τίθεται υπό διαρκή διαπραγμάτευση, όταν για την ύπαρξή του έχει αποφανθεί με τρανταχτά και πειστικά επιχειρήματα η επιστήμη της ιστοριογραφίας, πόσω μάλλον όταν ο αντίλογος βασίζεται σε ψευδοεπιστημονικά «δεδομένα» προκατειλημμένης φύσεως που ως στόχο έχουν να προπαγανδίσουν συγκεκριμένες ακραίες πολιτικές θέσεις.

Η προσπάθεια αυτή διαστρέβλωσης του παρελθόντος, με απώτερο στόχο την προώθηση πολιτικών απόψεων, εντάσσεται στο ευρύτερο φάσμα του ιστορικού αναθεωρητισμού (ή ρεβιζιονισμού). Το φαινόμενο αυτό είναι κατ' αρχήν ένα σεβαστό και αποδεκτό μέρος της ακαδημαϊκής μελέτης και έρευνας, καθώς μέσω αυτού επιχειρείται η επανεξέταση ιστορικών

γεγονότων υπό ένα διαφορετικό πρίσμα, με σκοπό να φωτισθούν νέες οπτικές γωνίες που η παραδοσιακή ιστοριογραφία αγνοεί ή δεν έχει αναδείξει. Το εγχείρημα αυτό, όπως εύκολα γίνεται κατανοητό, είναι καθ' όλα θεμιτό, στο βαθμό που υπάρχουν ιστορικά γεγονότα με άγνωστες ή ελλιπώς φωτισμένες πτυχές. Κανένα ιστορικό γεγονός, άλλωστε, δεν μπορεί να θεωρείται πλήρως φωτισμένο ως προς κάθε του πτυχή, όσο περίοπτη θέση κι αν κατέχει στην συλλογική μνήμη. Μια τέτοια παραδοχή θα ισοδυναμούσε με την άποψη ότι οιαδήποτε έρευνα ορισμένων ιστορικών γεγονότων περιττεύει, ίσως να είναι και ανεπιθύμητη, αφού γι' αυτά έχουν αποφανθεί με πληρότητα ιστορικοί του παρελθόντος. Κάτι τέτοιο, όπως καθίσταται εύκολα αντιληπτό, θα αντιστρατευόταν την ελευθερία της έρευνας και της επιστήμης, αφού θα περιόριζε σημαντικά και με τρόπο αυθαίρετο τους ορίζοντες κάποιου ερευνητικού πεδίου, με το επιχείρημα ότι αυτό έχει ήδη εξερευνηθεί από την επιστημονική κοινότητα.

Μπορεί, ωστόσο, κάθε ιστορικό γεγονός να «ψηλαφίζεται» με την ίδια ευκολία από τον καθένα; Όπως ειπώθηκε και παραπάνω, ορισμένα γεγονότα έχουν ξεπεράσει το ιστορικό τους συγκείμενο και έχουν αναχθεί σε σύμβολα, κατέχοντας εξέχουσα θέση στη συλλογική μνήμη. Ο συμβολικός αυτός ρόλος που διαδραματίζουν, μάλιστα, ενισχύεται έτι περαιτέρω από τον τραυματικό αντίκτυπο που αυτά είχαν (και έχουν) για τους αποδέκτες τους. Χαρακτηριστικότερο παράδειγμα αποτελεί ίσως το Ολοκαύτωμα, η συστηματική δίωξη και θανάτωση διαφρκαλέων μεθόδων από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς της Γερμανίας έξι εκατομμυρίων Εβραίων, ακριβώς λόγω της φυλετικής τους καταγωγής. Το Ολοκαύτωμα, λοιπόν, ως η μεγαλύτερη ίσως θηριωδία που έλαβε χώρα ποτέ, η οποία προσέγγισε την έννοια του απόλυτου κακού, αποτελεί σίγουρα το παράδειγμα ενός τραυματικότατου γεγονότος όχι μόνο για τους Εβραίους που θανατώθηκαν ή επέζησαν, αλλά και για ολόκληρη την ανθρωπότητα, χρέος της οποίας έχει γίνει να μην επαναληφθεί ποτέ κάτι παρόμοιο στο μέλλον.

Με δεδομένη τη σημασία που έχει ένα τέτοιο γεγονός για την οικουμενική μνήμη, τίθεται εύλογα το ερώτημα: μπορεί ένα ιστορικό συμβάν όπως το Ολοκαύτωμα να τίθεται υπό διαπραγμάτευση, ή ακόμα και να αποτελεί αντικείμενο αμφισβήτησης ως προς το αν όντως έλαβε χώρα; Είναι, δηλαδή, ακόμα ένα ιστορικό γεγονός που ως τέτοιο μπορεί να αποτελεί αντικείμενο έριδας μεταξύ των ιστορικών, ή ενδεχόμενη άρνηση της ιστορικής του υπόστασης συνιστά μια κατάφωρη προσβολή για τα θεμέλια του πολιτισμού μας και για όλους όσους βίωσαν -και σκοτώθηκαν από- τη φρίκη των κρεματορίων και των στρατοπέδων συγκέντρωσης; Μπορεί, με λίγα λόγια, να διεξάγεται τελείως ελεύθερα ένας διάλογος επί της ιστορικής ύπαρξης ή μη του Ολοκαυτώματος ή κάτι τέτοιο θα υπέσκαπτε τις αξίες που κατοχυρώνονται στα σύγχρονα συνταγματικά κείμενα και άρα θα μπορούσε να επιφέρει ποινικές κυρώσεις σε όποιον εκφράζει τέτοιες ιδέες;

Τα παραπάνω ερωτήματα έχουν απασχολήσει έντονα τα ευρωπαϊκά δικαστήρια, τόσο το ΕΔΔΑ, όσο και το ΔΕΕ. Παρακάτω θα εξετασθούν ορισμένες από τις πλέον σημαντικές αποφάσεις των δικαστηρίων αυτών, αλλά και μία απόφαση του Αρείου Πάγου. Με τη νομολογία αυτή επιδιώκεται να αναδειχθούν με πληρότητα τα όρια της ανοχής της ενωσιακής έννομης τάξης απέναντι αφ' ενός στην προπαγάνδισή ιδεών που στερούνται ιστορικού ερείσματος, αφ' ετέρου στις προσπάθειες αναθεώρησης της ιστορίας με ψευδοεπιστημονικά μέσα. Παράλληλα, οι αποφάσεις αυτές θα αποτελέσουν το έναυσμα για την αναπόφευκτη σύγκριση μεταξύ Ευρώπης και Αμερικής ως προς την αντιμετώπιση του προβλήματος του αντισημιτικού και εν γένει ρατσιστικού λόγου.

Η γνωστότερη και ίσως αντιπροσωπευτικότερη για τη στάση του ΕΔΔΑ απέναντι στον αντισημιτικό αναθεωρητικό λόγο απόφαση είναι η «*Garaudy κατά Γαλλίας*⁶⁸». Η υπόθεση αυτή αφορούσε την έκδοση το 1995 του πλέον αμφιλεγόμενου βιβλίου του Γάλλου φιλοσόφου και πρώην πολιτικού Roger Garaudy υπό τον τίτλο «*Οι θεμελιώδεις μύθοι της ισραηλινής πολιτικής*». Σε διάφορα αποσπάσματα του βιβλίου του αυτού, ο συγγραφέας επιχειρούσε να αμβλύνει και να σχετικοποιήσει τον απάνθρωπο χαρακτήρα του Ολοκαυτώματος. Πιο συγκεκριμένα, ο Garaudy υποστήριζε ότι η «τελική λύση του εβραϊκού προβλήματος», η οποία θα δινόταν από το ναζιστικό καθεστώς δε σήμαινε και την εξόντωση των Εβραίων. Επιπλέον, ο συγγραφέας αμφισβητούσε τον αριθμό των Εβραίων που είχαν θανατωθεί στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, υποστηρίζοντας ότι αυτός ήταν πολύ μικρότερος από έξι εκατομμύρια, ενώ ακόμα αρνείτο την ύπαρξη των θαλάμων αερίων σε στρατόπεδα συγκέντρωσης όπως το Auschwitz, αποδίδοντας τον θάνατο πολλών Εβραίων στις δύσκολες συνθήκες διαβίωσης, τις οποίες επέτεινε η ύπαρξη λοιμωδών νοσημάτων. Εν ολίγοις, ο Garaudy, αν και δεχόταν την απάνθρωπη και εξευτελιστική μεταχείριση που είχαν υποστεί οι Εβραίοι από το γερμανικό εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, θεωρούσε πως δεν αποτελούσε πρόθεση του τελευταίου η εξόντωση όλου αυτού του εβραϊκού πληθυσμού, ενώ αρνείτο τις ιστορικά καταγεγραμμένες συνθήκες θανάτου όσων Εβραίων σκοτώθηκαν κατά τη διάρκεια των διωγμών τους.

Μετά τη δημοσίευση του βιβλίου αυτού, ο Garaudy καταδικάστηκε από τα γαλλικά δικαστήρια για παραβίαση του νόμου Gayssot, ο οποίος προέβλεπε ποινή για όσους αρνούνταν την ιστορική υπόσταση των εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και για όσους υποκινούσαν σε φυλετικό ή θρησκευτικό μίσος και βία. Μετά την καταδίκη του αυτή, την οποία υποστήριζαν αγωνιστές της αντίστασης κατά των Γερμανών, όσο και οργανώσεις ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ο συγγραφέας του επίμαχου βιβλίου προσέφυγε στο ΕΔΔΑ, υποστηρίζοντας την παραβίαση του δικαιώματός

⁶⁸ ΕΔΔΑ, *Garaudy κατά Γαλλίας*, αρ. 65831/01, 07.07.2003

του σε ελεύθερη έκφραση, εφ' όσον το βιβλίο του δεν είχε ως σκοπό να διασπείρει αντισημιτική προπαγάνδα, αλλά να ασκήσει κριτική στον Σιωνισμό και στις πολιτικές που ακολουθεί το κράτος του Ισραήλ, αρνούμενος οποιονδήποτε χαρακτηρισμό του ως «ιστορικού ρεβιζιονιστή». Το Δικαστήριο, ωστόσο, δεν έκανε δεκτούς τους ισχυρισμούς του προσφεύγοντος.

Πιο συγκεκριμένα, στη μείζονα πρότασή του το ΕΔΔΑ απέφυγε να επικαλεστεί το άρθρο 10 § 2 της ΕΣΔΑ, ώστε να βασίσει τον θεμιτό περιορισμό της ελευθερίας της έκφρασης σε έννομα αγαθά όπως η δημόσια τάξη ή η εθνική ασφάλεια. Αντ' αυτού, το Δικαστήριο προτίμησε να επικαλεστεί το άρθρο 17 της Σύμβασης, σύμφωνα με το οποίο απαγορεύεται η άσκηση των προβλεπόμενων δικαιωμάτων να οδηγήσει στην καταστρατήγησή τους. Προς επίρρωση του νομικού του συλλογισμού, μάλιστα, το Δικαστήριο επικαλέστηκε και μια από τις πρώτες χρονικά αποφάσεις του, την απόφαση «*Lawless κατά Ιρλανδίας*», στην οποία το προαναφερθέν άρθρο είχε ερμηνευθεί ως έχον σκοπό «να καταστήσει αδύνατο στα άτομα/ομάδες να αντλήσουν από τη Σύμβαση δικαίωμα συμμετοχής σε δραστηριότητα/τέλεση πράξης αποβλέπουσα στην καταστρατήγηση των δικαιωμάτων και ελευθεριών που κατοχυρώνονται στη Σύμβαση⁶⁹».

Λαμβάνοντας υπόψιν αυτή τη νομική βάση, όπως και τα αποσπάσματα από το πόνημα του Roger Garaudy, το Δικαστήριο έκρινε ότι η άρνηση του Ολοκαυτώματος και η σχετικοποίηση των θηριωδιών στις οποίες είχε προβεί το ναζιστικό καθεστώς υπό τον Αδόλφο Χίτλερ, δε μπορούσε να συνιστά μια ακαδημαϊκή έρευνα ιστορικού ενδιαφέροντος με σκοπό την άσκηση αιχμηρής κριτικής στο ισραηλινό κράτος. Η υποστήριξη εκ μέρους του συγγραφέα χονδροειδών ψεμάτων, όπως είναι η ανυπαρξία των θαλάμων αερίων ή ο μικρότερος των έξι εκατομμυρίων νεκρών, οδηγούσε στο συμπέρασμα ότι ο Garaudy υιοθετούσε τις απόψεις αυτές και μάλιστα τις χρησιμοποιούσε για να διαδώσει την εθνικοσοσιαλιστική ιδεολογία, κατηγορώντας επιπλέον τα θύματα του Ολοκαυτώματος ως υπεύθυνους για παραποίηση της ιστορίας. Κάνοντας χρήση, δηλαδή, του δικαιώματος που του παρείχε η Σύμβαση να εκφράζει ελεύθερα τις θέσεις του, ο προσφεύγων προέβη σε άρνηση εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και κατ' επέκταση σε δυσφήμιση των Εβραίων, υπονομεύοντας κατ' αυτόν τον τρόπο τόσο τα δικαιώματα της φυλετικής αυτής ομάδας, όσο και τον αγώνα κατά του ρατσισμού και του αντισημιτισμού. Και αυτό, υπό το κράτος του πνεύματος της απαγορεύουσας την καταστρατήγηση των δικαιωμάτων Σύμβασης, δε μπορούσε να θεωρηθεί ανεκτό σε μια δημοκρατική κοινωνία.

Η απόρριψη της προσφυγής του Γάλλου φιλοσόφου από το Δικαστήριο αποτέλεσε μια σημαντικότερη στιγμή για τη νομολογία του ΕΔΔΑ. Χάρis στην απόφαση αυτή διαφάνηκαν τα όρια, εντός των οποίων ο λόγος μπορούσε να τύχει της προστασίας που προσέφερε η ΕΣΔΑ. Εντός

⁶⁹ ΕΔΔΑ, *Lawless κατά Ιρλανδίας*, αρ. 332/57, 01.07.1961, παρ. 7.

αυτών, όμως, δεν κείται ο βασιζόμενος σε αισχρά ψεύδη λόγος, μέσω του οποίου επιχειρείται η αναθεώρηση της ιστορίας και η διαστρέβλωση του παρελθόντος. Το Ολοκαύτωμα, όπως κρίθηκε με την άρτι εξετασθείσα απόφαση, αποτελεί ένα ιστορικό γεγονός πλήρως αποδεδειγμένο, του οποίου η άρνηση συνιστά δυσφήμιση κατά των θυμάτων του ναζισμού και επομένως δεν μπορεί να προστατεύεται από την ελευθερία του λόγου, ακόμα και όταν τέτοιοι ισχυρισμοί περιβάλλονται από έναν επιστημονικό/ακαδημαϊκό μανδύα. Ένα τέτοιο ειδικό έγκλημα κατά της ανθρωπότητας, σύμφωνα με τη σκέψη του Δικαστηρίου, πρέπει να γίνεται πλήρως σεβαστό ως προς την ιστορική του υπόσταση από κάθε μορφή λόγου.

Στο σημείο αυτό να σημειωθεί πως σε παρόμοια περίπτωση ο Άρειος Πάγος δεν επέδειξε τα ίδια αντανακλαστικά με το ΕΔΔΑ, αναγνωρίζοντας στον επιστήμονα/ιστορικό την ελευθερία υποκειμενικής ερμηνείας των γεγονότων, η οποία μπορεί να έχει ως συνέπεια όχι μόνο την άσκηση οξείας κριτικής, αλλά και την έκφραση αντιδημοκρατικών απόψεων. Τα παραπάνω κρίθηκαν στο πλαίσιο της απόφασης 3/2010 ΟΛΑΠ⁷⁰, με την οποία εξετάστηκε κατά πόσο διάφορα αποσπάσματα από το βιβλίο ιστορικού-πολιτικού περιεχόμενου που είχε κυκλοφορήσει ο Κωνσταντίνος Πλεύρης υπό τον τίτλο *«Εβραίοι, όλη η Αλήθεια»* μπορούσαν να θεωρηθούν ότι συνιστούσαν υποκίνηση σε μίσος κατά τα προβλεπόμενα στα άρθρα 1 και 2 του ν. 927/1979^{71,72}.

Στα εν λόγω αποσπάσματα ο συγγραφέας του βιβλίου δεν αμφισβητούσε απλώς το συνολικό αριθμό των νεκρών του Ολοκαυτώματος ή τους τρόπους θανάτωσής τους, αλλά επικροτούσε την απόφαση των εθνικοσοσιαλιστών Γερμανών να *«εκδιώξουν τους Εβραίους από την Ευρώπη»*, τους οποίους μάλιστα, όπως ο ίδιος δήλωνε, θεωρούσε υπανθρώπους και, ως εκ του γεγονότος ότι πίστευαν στις γραφές του Ταλμούδ, εγκληματίες που πρέπει να αντιμετωπίζονται. Ο ΑΠ, ωστόσο, αφού υπογράμμισε τον πλουραλιστικό και ανοικτό χαρακτήρα που έχουν οι δημοκρατικές κοινωνίες, όπως και την ελευθερία της επιστήμης, υιοθέτησε τους ισχυρισμούς του συγγραφέα πως εκείνος *«δεν καταφέρεται συλλήβδην κατά των Εβραίων, αλλά κατά των εβραιοσιωνιστών, οι οποίοι είναι προφανές ότι δεν αποτελούν ομάδα προσώπων που εντάσσεται στην έννοια της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής»*, κρίνοντας ότι ο τελευταίος δεν στοχεύει στην υποκίνηση μίσους αλλά στην άσκηση πολιτικής κριτικής, απορρίπτοντας κατ' επέκταση την αίτηση αναίρεσής του

⁷⁰ Η εν λόγω απόφαση εξεδόθη επί αιτήσεως αναίρεσής υπέρ του νόμου της υπ' αριθμ. 913/2009 του Πενταμελούς Εφετείου Αθηνών.

⁷¹ Άρθρο 1 § 1: *«Όστις δημοσίως, είτε προφορικά είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου εκ προθέσεως προτρέπει εις πράξεις ή ενεργείας δυναμείας να προκαλέσουν διακρίσεις, μίσος ή βίαν κατά προσώπων ή ομάδας προσώπων εκ μόνου του λόγου της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκισιν μέχρι δύο ετών ή με χρηματικήν ποινήν ή και δι' αμφοτέρων των ποινών τούτων.»*, Άρθρο 2: *«Όστις δημοσίως, είτε προφορικά είτε δια του τύπου ή δια γραπτών κειμένων ή εικονογραφήσεων ή παντός ετέρου μέσου, εκφράζει ιδέας προσβλητικές κατά πρόσωπον ή ομάδος προσώπων λόγω της φυλετικής ή εθνικής καταγωγής των, τιμωρείται με φυλάκισιν μέχρις ενός έτους ή χρηματικήν ποινήν ή και δι' αμφοτέρων των ποινών τούτων.»*

⁷² Να επισημανθεί ότι κατά το χρόνο έκδοσης της απόφασης (2010), δεν είχε τεθεί σε ισχύ ο νόμος 4285/2014, με τον οποίο πλέον καθίσταται έγκλημα και η άρνηση εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, όπως το Ολοκαύτωμα.

Εισαγγελέα του Αρείου Πάγου. Με την κρίση αυτή να σημειωθεί, τέλος, ότι δεν συνετάχθησαν όλοι οι δικαστές, καθώς η μειοψηφία θεώρησε ότι η αναιρεσιβαλλόμενη απόφαση δεν είχε αποδείξει επαρκώς γιατί τα εν λόγω αποσπάσματα, που περιείχαν δριμύτατη κριτική και προσβλητικές εκφράσεις, στρέφονταν μόνο κατά των εβραϊστωνιστών και όχι των Εβραίων αδιακρίτως⁷³.

Η απόφαση αυτή του ελληνικού Ανωτάτου Δικαστηρίου του Αρείου Πάγου δε θα μπορούσε να θεωρηθεί σύμφωνη με τη νομολογία του ΕΔΔΑ πάνω στο συγκεκριμένο ζήτημα, όπως αυτή διαπλάστηκε με την απόφαση που αφορούσε τον Roger Garaudy. Αν μια υπόθεση με τα ίδια πραγματικά περιστατικά ήγέτο ενώπιόν του, το Δικαστήριο κατά πάσα πιθανότητα θα έκρινε πως αναθεωρητικές ως προς το Ολοκαύτωμα απόψεις, ακόμα και αν δεν στρέφονται κατά των Εβραίων ως εθνοτικής ομάδας, εμπίπτουν στην κατηγορία του απαγορευμένου από τη Σύμβαση μισαλλόδοξου λόγου. Κάτι τέτοιο, κατά το ΕΔΔΑ, θα συνιστούσε προπαγάνδισή επικίνδυνων απόψεων που δεν δικαιολογείται ούτε υπό το πρόσχημα της επιστημονικής έρευνας. Και, όπως θα δεχόταν αργότερα το Δικαστήριο, ο καλλιτεχνικός/σατιρικός λόγος δεν εκφεύγει του κανόνα αυτού.

Αιτία για να ασχοληθεί το ΕΔΔΑ με αυτό το ζήτημα αποτέλεσε η καταδίκη -πάλι- από τα γαλλικά δικαστήρια του κωμικού Dieudonné M' Bala M' Bala για παραβίαση διάταξης του νόμου Gayssot που καθιστούσε αδίκημα την «δημόσια προσβολή κατά προσώπου ή ομάδας προσώπου λόγω της καταγωγής τους ή του ανήκειν σε μια συγκεκριμένη εθνοτική κοινότητα, έθνος, φυλή ή θρησκεία». Η καταδίκη αυτή είχε επέλθει συνεπεία μιας κωμικής παράστασης που είχε δώσει ο Dieudonné, κατά την οποία, θέλοντας -κατά δήλωση του ιδίου- να κάνει κάτι ακόμα πιο «ακραίο» σε σχέση με τις παλαιότερες παραστάσεις του, προέβη σε μία σειρά από προκλητικές πράξεις, προκειμένου να καταστήσει σαφή την ιδεολογική του αντίθεση προς τις πολιτικές του Ισραήλ απέναντι στους Παλαιστίνιους και να καταδικάσει τον εξοστρακισμό από το δημόσιο λόγο όσων είχαν παρόμοιες απόψεις⁷⁴: πρώτα κάλεσε στη σκηνή έναν ηθοποιό ντυμένο με ριγέ πιτζάμες, με την αμφίεση δηλαδή που είχαν οι Εβραίοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης, ο οποίος, εκτός των άλλων, έφερε στο στήθος του το κίτρινο άστρο του Δαβίδ⁷⁵, πάνω στο οποίο αναγραφόταν με κεφαλαία γράμματα η λέξη «ΕΒΡΑΙΟΣ». Έπειτα, ο κωμικός κάλεσε στη σκηνή τον διαβόητο και πολλάκις καταδικασμένο από τα γαλλικά δικαστήρια για τον αντισημιτικό αναθεωρητικό του λόγο Robert Faurisson, με σκοπό να τον βραβεύσει για το πόσο «ασυνήθιστος και θρασύς ήταν». Ο τελευταίος, μάλιστα, άδραξε την ευκαιρία και εκφώνησε με την άδεια του κωμικού μια ομιλία με την οποία

⁷³ Σπύρος Βλαχόπουλος, οπ. π., σελ. 330, υποσημ. 43.

⁷⁴ ΕΔΔΑ, *M' Bala M' Bala κατά Γαλλίας*, αρ. 25239/13, 10.11.2015, παρ. 28-29.

⁷⁵ Οι Εβραίοι έφεραν αυτό το σύμβολο, κατόπιν σχετικής επιταγής από το εθνικοσοσιαλιστικό καθεστώς, σε φανερό σημείο στο σώμα τους, προκειμένου να είναι εύκολα αντιληπτή η φυλετική τους καταγωγή.

υπερασπιζόταν τον ρεβιζιονιστικό του λόγο και τάχθηκε κατά της «υπερευαισθησίας» απέναντι στο Ολοκαύτωμα και γενικά στον εβραϊκό πληθυσμό. Ως προς το βραβείο που δόθηκε, τέλος, αυτό ήταν ένα κηροπήγιο⁷⁶ με τρεις βάσεις, πάνω στις οποίες ήταν τοποθετημένα τρία μήλα^{77, 78}. Περισσότερο να ειπωθεί, δε, ότι το συγκεκριμένο αντικείμενο επιλέχθηκε από τον Dieudonné ως τρόπαιο για να χλευάσει ακόμα περισσότερο τους Εβραίους και τη θρησκευτική τους παράδοση.

Το ΕΔΔΑ, όπως στην απόφαση που αφορούσε τον Garaudy δέχθηκε πως ο αναθεωρητικός λόγος που αφορά στο γεγονός του Ολοκαυτώματος δε μπορεί να θεωρηθεί ανεκτός ούτε όταν αυτός εκφέρεται με πρόσχημα την ακαδημαϊκή/επιστημονική έρευνα, έτσι κι εν προκειμένω απεφάνθη ότι η ελευθερία της τέχνης, η σάτιρα και το χιούμορ έχουν ορισμένα όρια τα οποία ο προσφεύγων ξεπέρασε με την παράστασή του. Ο Dieudonné δεν είχε υπάρξει απλώς προκλητικός, έως και προσβλητικός απέναντι στους επιζώντες του Ολοκαυτώματος και στις οικογένειες των θυμάτων, παρουσιάζοντας μια πλήρως χλευαστική αναπαράσταση του διωγμού τους, αλλά επιπλέον ενέκρινε σιωπηρά το αντισημιτικό παραλήρημα του προσκεκλημένου του Robert Faurisson, εφ' όσον ουδέποτε κατά τη διάρκεια της παράστασης πήρε αποστάσεις από τις απόψεις που εξετέθησαν. Κατά το Δικαστήριο, οι παραπάνω πράξεις (και παραλείψεις) του κωμικού συνηγορούσαν υπέρ της κρίσης ότι αυτό που εξωτερικά έμοιαζε με μια καλλιτεχνική μορφή έκφρασης που επεδίωκε το γέλιο των θεατών δια της σάτιρας, αποτελούσε στην πραγματικότητα «*κραυγαλέα επίδειξη αντισημιτικών θέσεων μεταμφιεσμένη σε καλλιτεχνικό δράμα που είναι τόσο επικίνδυνη όσο μια πλήρως ανεπτυγμένη και ευθεία επίθεση*⁷⁹». Ο λόγος του Dieudonné, λοιπόν, παρά τον σατιρικό του μανδύα, υπέκρυπτε την έκφραση μιας ιδεολογίας που, καθώς αντιστρατευόταν και υπέσκαπτε τις θεμελιώδεις αξίες της ΕΣΔΑ, δε μπορούσε να τύχει της παρεχόμενης από τη Σύμβαση προστασίας⁸⁰.

Οι δύο ως άνω εξετασθείσες αποφάσεις του ΕΔΔΑ συμπυκνώνουν τους λόγους για τους οποίους ο ισχυρισμός ότι το Ολοκαύτωμα δε συνέβη ποτέ συνιστά αδίκημα σε αρκετές εθνικές έννομες τάξεις της ευρωπαϊκής ηπείρου, χωρίς αυτό να αντίκειται στις προβλέψεις της ΕΣΔΑ, τουλάχιστον σύμφωνα με την νομολογία του ΕΔΔΑ: η άρνηση του Ολοκαυτώματος ως ιστορικού γεγονότος συνιστά ένα αισχρό ψεύδος, το οποίο δε μπορεί να γίνει δεκτό ότι αναμοχλεύει το παρελθόν για να αναδείξει τον δυναμικό χαρακτήρα της επιστήμης της ιστορίας. Ο ισχυρισμός αυτός, ακόμα κι

⁷⁶ Το αντικείμενο αυτό αποτελεί σύμβολο για την ιουδαϊκή θρησκεία.

⁷⁷ Βλ. ΕΔΔΑ, *M 'Bala M' Bala κατά Γαλλίας*, σπ. π., παρ. 13.

⁷⁸ Προκειμένου να δοθεί μια σαφής εικόνα για το κλίμα που επικρατούσε στην εν λόγω παράσταση, αξίζει να σημειωθεί πως όλα αυτά γίνονταν υπό το άγρυπνο βλέμμα του γνωστού πολιτικού και πρώην ηγέτη του ακροδεξιού κόμματος του «Εθνικού Μετώπου» Jean-Marie Le Pen, ο οποίος επίσης έχει καταδικαστεί από το ΕΔΔΑ για εκφορά μισαλλόδοξου λόγου.

⁷⁹ Βλ. ΕΔΔΑ, *M 'Bala M' Bala κατά Γαλλίας*, σπ. π., παρ. 40.

⁸⁰ Στο ίδιο, παρ. 39.

όταν έχει ως πρόσχημα την ακαδημαϊκή έρευνα ή την τέχνη, δεν είναι επ' ουδενί ουδέτερος πολιτικά, καθώς αποτελεί προπαγάνδισή μιας σκοτεινής και επικίνδυνης ιδεολογίας που προσπαθεί να αναβιώσει, που δεν είναι άλλη από την εθνικοσοσιαλιστική. Και η διάδοση της εν λόγω ιδεολογίας, η οποία έχει ως καταστατική της αρχή την κατωτερότητα ορισμένων φυλών και άρα την υποχρέωση εξόντωσής τους, δεν είναι απλώς προσβλητική για την υπόληψη των μελών αυτών των φυλετικών ομάδων, αλλά επιτίθεται ευθέως στους θεμελιώδεις όρους της πολιτειακής και κοινωνικής συμβίωσης, δηλαδή την ισότητα, την ελευθερία και, βεβαίως, την ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Αρκούν όμως αυτές οι παραδοχές για να θεωρηθεί συμβατή με την ελευθερία του λόγου η ποινικοποίηση της εν λόγω προπαγάνδας; Για να γίνει πιο κατανοητή η ανάλυση που επιχειρείται στην παρούσα μελέτη, είναι απαραίτητο πρώτα να προβούμε σε μια βασική διάκριση: δεδομένου του ψευδούς χαρακτήρα του ισχυρισμού ότι το Ολοκαύτωμα δε συνέβη ποτέ, το ψεύδος αυτό διακρίνεται σε απλό και διακεκριμένο⁸¹. Το πρώτο συνίσταται στον ιστορικά αναθεωρητικά λόγο, με τον οποίο αμφισβητείται η ιστορική υπόσταση του Ολοκαυτώματος, ενώ το δεύτερο συνίσταται πάλι στον διεπόμενο από αναθεωρητικές προθέσεις λόγο, συνοδευόμενο όμως από υποτίμηση, απειλές και δυσφημιστικούς χαρακτηρισμούς κατά των Εβραίων.

Η πρώτη από τις δύο μορφές ψεύδους συναντάται στην περίπτωση του Roger Garaudy: Αυτό που έκανε ο συγγραφέας στο βιβλίο του ήταν μεν η υποστήριξη ενός φρικτού και ανιστόρητου ψεύδους, όπως είναι κατ' εξοχήν η άρνηση του Ολοκαυτώματος, δεν προέβη όμως ούτε σε συκοφάντηση του εβραϊκού έθνους, ούτε απέδωσε τον «μύθο του Ολοκαυτώματος» σε συκοφαντικούς και αντισημιτικούς ισχυρισμούς, όπως συνηθίζουν άλλοι ιστορικοί αναθεωρητές. Τα «πορίσματα» της ιστορικής έρευνας του Garaudy, συνεπώς, πρέπει να υπαχθούν στην κατηγορία του απλού ψεύδους. Ποιο έννομο αγαθό έπληξε όμως ο Γάλλος φιλόσοφος με όσα υποστήριξε στο βιβλίο του, ώστε να τύχει της ποινικής μεταχείρισης που του επεφύλασσε η γαλλική δικαιοσύνη;

Το ερώτημα αυτό, αν δεν είναι αναπάντητο, τότε σίγουρα δεν είναι εύκολα απαντήσιμο. Η διάταξη του νόμου Gayssot, βάσει της οποίας καταδικάστηκε ο συγγραφέας, στο βαθμό που καθιστούσε ποινικό αδίκημα την άρνηση εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας αποτελούσε εν πολλοίς «συμβολικό ποινικό δίκαιο», θεσπιζόταν δι' αυτής δηλαδή ένας κανόνας χωρίς άμεση προστατευτική επενέργεια σε κάποιο συγκεκριμένο έννομο αγαθό, ο οποίος αναδείκνυε την προδιάθεση της έννομης τάξης να υπερασπίζεται τις θεμελιώδεις ηθικές αξίες που τη διέπουν⁸².

⁸¹ Χαράλαμπος Ανθόπουλος, *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης: Ένα Συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήση, 2000, σελ. 122-123.

⁸² Στο ίδιο, σελ. 124.

Ωστόσο, όσο ισχυρό συμβολικά κι αν είναι το γεγονός του Ολοκαυτώματος για τη συλλογική, οικουμενική μνήμη, δεν πρέπει να παραβλέπεται ότι ο μηχανισμός της ποινικής καταστολής πρέπει να ενεργοποιείται μόνο σε ακραίες περιπτώσεις, όταν πράγματι ένα σαφώς και αργιόρι ορισμένο έννομο αγαθό τιτρώσκειται με τρόπο που να μη μπορεί να αφήσει την έννομη τάξη αδιάφορη. Το ποινικό δίκαιο, δηλαδή, ακριβώς επειδή προς την επίτευξη των σωφρονιστικών και τιμωρητικών σκοπών του χρησιμοποιεί ως μέσα τις ποινές, με τις οποίες διακυβεύεται η προσωπική ελευθερία και πολύ συχνά η περιουσία του ατόμου, πρέπει να λειτουργεί ως έσχατο καταφύγιο, να είναι η τελευταία απάντηση της Πολιτείας απέναντι σε προβλήματα που μπορούν να επιλυθούν κατ' αρχήν και χωρίς την επέμβαση του Κράτους. Και το ψεύδος περί της ιστορικής ανυπαρξίας του Ολοκαυτώματος, στο βαθμό που αυτό δε συνοδεύεται από κάποιον άμεσο κίνδυνο για την δημόσια τάξη, πρέπει να αντιμετωπίζεται κατ' αρχήν με τη στιβαρότητα που διαθέτει ο ορθά τεκμηριωμένος επιστημονικός λόγος και όχι με το οπλοστάσιο του ποινικού δικαίου⁸³.

Θα μπορούσε, βέβαια, να υποστηριχθεί ότι ακόμα και η απλή άρνηση του Ολοκαυτώματος αποτελεί άνευ ετέρου προσβολή της αξίας του ανθρώπου, από τη στιγμή που επιχειρείται αν όχι η εξάλειψη από την συλλογική μνήμη, τότε σίγουρα η σχετικοποίηση του ειδεχθέστερου ίσως εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας. Η αμφισβήτηση, παραδείγματος χάριν, της ύπαρξης των θαλάμων αερίων ή του συνολικού αριθμού όσων θανατώθηκαν από το ναζιστικό καθεστώς συνιστά από μόνη της μια πρόκληση για τα δεινά, τα βασανιστήρια και την εξευτελιστική μεταχείριση που υπέστη ο διωγμένος εβραϊκός λαός, καθώς και μέλη άλλων εθνοτικών ομάδων, όπως οι Ρομά. Μέσω του ιστορικού αναθεωρητισμού σε αυτό το ζήτημα, κατά την άποψη αυτή, προσβάλλονται σε τέτοιο βαθμό τα βιώματα, οι αναμνήσεις, και οι αφηγήσεις αυτού του λαού, ώστε μπορεί δικαιολογημένα να γίνεται λόγος για τρώση της συλλογικής του αξιοπρέπειας, στο όνομα της οποίας η ελευθερία του λόγου οφείλει να υποχωρήσει ως ατομικό δικαίωμα.

Ο αντίλογος αυτός, ωστόσο, όσο εύλογος κι αν είναι, φαίνεται να παραγνωρίζει τον ρόλο που διαδραματίζει η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο συνταγματικό οικοδόμημα. Η τελευταία δεν αποτελεί μια υπερσυνταγματική αξία που λειτουργεί ως το απώτατο όριο και συνάμα ως θεμιτός περιορισμός κάθε δικαιώματος, συμπεριλαμβανομένης και της ελευθερίας του λόγου. Στις σύγχρονες πλουραλιστικές κοινωνίες η ανθρώπινη αξία δεν μπορεί να νοηθεί ως ο αληθής σκοπός της συνταγματικής τάξης, ο οποίος είναι σε θέση να επισκιάζει όλα τα άλλα συνταγματικά δικαιώματα⁸⁴. Η παραπάνω άποψη, πέραν του ότι παραγνωρίζει το ισόκυρο των συνταγματικών

⁸³ Χαράλαμπος Ανθόπουλος, *Η απαγόρευση του ρατσιστικού λόγου ως συνταγματικό πρόβλημα*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου, τεύχος 1, 2001, σελ. 31-52. Εν προκειμένω παραπέμπουμε στη σελ. 48.

⁸⁴ Αντώνης Μανιτάκης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994, σελ. 406-407, όπως παραπέμπεται από τον Χαράλαμπο Ανθόπουλο, *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης: Ένα Συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήση, 2000, σελ. 101, υποσημ. 21.

διατάξεων και κατ' επέκταση των αξιών που εκφράζονται με αυτές, παραβλέπει ακόμα την ιδιότητα του λόγου ως βασικού μέσου για την αναζήτηση της αλήθειας: η απάντηση σε ανιστόρητες, έως και προσβλητικές απόψεις όπως είναι η άρνηση του Ολοκαυτώματος πρέπει να είναι κατ' αρχήν η κατηγορηματική τους διάψευση μέσω του επιστημονικού διαλόγου. Μόνο όταν η έκφραση αυτών των ιδεών συνιστά υποκίνηση σε πρόκληση βλάβης, χωρεί επιτρεπτός περιορισμός της με τα μέσα που διαθέτει το ποινικό δίκαιο. Διαφορετικά, θα οδηγούμασταν στην παραδοχή ότι υπάρχει μια «κρατικά αναγνωρισμένη αλήθεια», μη δεκτική αμφισβήτησης ή έστω διαπραγματεύσεως και κατά συνέπεια το Κράτος θα νομιμοποιείτο να θέτει αυστηρούς περιορισμούς στο τι μπορεί να ειπωθεί στη δημόσια σφαίρα, αποβάλλοντας έτσι τον χαρακτήρα του «ουδέτερου κριτή» και επιβάλλοντας στους πολίτες ένα ετερόνομο ιδεολογικό και ηθικό πρότυπο.

Για τους λόγους αυτούς, η επίκληση εκ μέρους του ΕΔΔΑ της ρήτρας απαγόρευσης της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος πρέπει να θεωρηθεί προβληματική στο βαθμό που η ελεύθερη έκφραση τελεί υπό την αίρεση του πλήρους και εκ προοιμίου σεβασμού των δικαιωμάτων των άλλων. Όπως έχει καταστεί έως τώρα σαφές με τη νομολογία που έχει παρατεθεί από το Supreme Court, για να είναι θεμιτός ο περιορισμός του λόγου, ο τελευταίος πρέπει να υποκινεί άμεσα στην πρόκληση κάποιας παράνομης βλάβης που είναι πρόσφορος να προκαλέσει. Είναι αντιφατικό, λοιπόν, η θεωρητική υποστήριξη μιας άποψης συγγενούς με μια απεχθή ιδεολογία, όπως είναι ο εθνικοσοσιαλισμός, να έχει τις ίδιες έννομες συνέπειες με την προτροπή μιας νεοναζιστικής οργάνωσης για άμεση άσκηση βίας κατά των φαντασιακών πολιτικών της αντιπάλων. Εν ολίγοις, όσο ο προπαγανδιστής μένει σ' ένα στάδιο θεωρητικής ανάπτυξης των - έστω ανιστόρητων και αναπόδεικτων- απόψεών του, δίχως να υποκινεί άλλους σε ανάληψη δράσης για την επικράτηση της ιδεολογίας που εκφράζει, ο λόγος του πρέπει να προστατεύεται. Αν υιοθετείτο διαφορετική εκδοχή θα αναγνωριζόταν στο κράτος η ευχέρεια να έχει τον «ρόλο του πάτρωνα της ιστορικής αλήθειας και της γνησιότητας του επιστημονικού λόγου»⁸⁵.

Και η δεύτερη μορφή ψεύδους, όμως, η οποία συναντάται στην υπόθεση του *Diedonnet M' Bala M' Bala*, δε μπορεί να γίνει δεκτό ότι θεμιτά αποκλείεται από το προστατευτικό πεδίο της ελευθερίας του λόγου. Αυτό που έκανε ο κωμικός μέσω της σατιρικής του παράστασης δεν ήταν, βεβαίως, απλώς η χιουμοριστική απεικόνιση ενός ιστορικού γεγονότος, το οποίο ο ίδιος αρνείτο. Μέσω των αμφιέσεων που χρησιμοποίησε, χλεύασε απροκάλυπτα την ιουδαϊκή θρησκευτική παράδοση, όπως και τα βασανιστήρια που υπέστησαν οι Εβραίοι στα στρατόπεδα συγκέντρωσης

⁸⁵ Χρήστος Ν. Ράμμος, *Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ*, προσβάσιμο στην ιστοσελίδα https://www.constitutionalism.gr/rammos-charlie-hebdo/#_ftnref49 (τελευταία πρόσβαση: 09.10.2022)

από τους διώκτες τους, για να έλθει στη συνέχεια το αποκορύφωμα με τη βράβευση του Robert Faurisson και την ανοχή που επιδείχθηκε στο αναθεωρητικό παραλήρημα του τελευταίου.

Και πάλι, όμως, ποιο έννομο αγαθό επλήγη, ώστε να θεωρείται θεμιτή η ποινική παρέμβαση σε μια κωμική παράσταση; Ο προσφεύγων σε αυτήν την υπόθεση, όπως και ο προσκεκλημένος του Robert Faurisson, δεν προέβησαν σε καμία υποκίνηση προς το κοινό με σκοπό την πρόκληση παρανομιών σε βάρος της διακωμωδούμενης εθνοτικής ομάδας των Εβραίων, ώστε να μπορεί να γίνει λόγος για διασάλευση της δημόσιας τάξης. Ούτε, όμως, η τιμή των τελευταίων μπορεί να γίνει δεκτό πως επλήγη, καθώς η χλευαστική αναπαράστασή τους συνιστά αυτό που στην επιστήμη του ποινικού δικαίου ονομάζεται «ομαδικός χαρακτηρισμός», ο οποίος συνίσταται στην εκδήλωση μιας άποψης προσβλητικής για μια μεγάλη ομάδα προσώπων. Στην περίπτωση αυτή, προκειμένου να γίνει δεκτό ότι η τιμή και η υπόληψη ενός προσώπου πράγματι επλήγησαν, πρέπει να μπορεί να προσδιορισθεί με σαφήνεια η ταυτότητα του θιγόμενου προσώπου, πράγμα που στην εξεταζόμενη υπόθεση δε μπορεί να συμβεί, εφ' όσον ο προσβλητικός χαρακτηρισμός αφορά σε μια τόσο μεγάλη ομάδα όπως οι Εβραίοι⁸⁶. Συνεπώς, ελλείπει ενός σαφώς προσδιορισμένου πληττόμενου εννόμου αγαθού, ούτε αυτή η μορφή λόγου μπορεί να ποινικοποιηθεί.

Όπως γίνεται αντιληπτό, τα παραπάνω ισχύουν και στην περίπτωση που η παραποίηση των εξεταζόμενων ιστορικών γεγονότων γίνεται με τέτοιο τρόπο, ώστε να παρουσιάζονται ως συνεργοί των ναζιστών στο Ολοκαύτωμα κράτη που ουδεμία σχετική ευθύνη έφεραν σύμφωνα με τις επίσημες ιστορικές πηγές. Το ζήτημα αυτό απασχόλησε το ΔΕΕ, όταν κλήθηκε να απαντήσει σε προδικαστικό ερώτημα που του υπέβαλε το λιθουανικό διοικητικό πρωτοδικείο, βάσει του άρθρου 267 ΣΛΕΕ. Ενώπιον του τελευταίου είχε ασκηθεί αίτηση ακυρώσεως της εταιρείας Baltic Media Alliance Ltd κατά της Λιθουανικής Ραδιοτηλεοπτικής Επιτροπής, με απόφαση της οποίας είχε επιβληθεί 12μηνη διακοπή του προγράμματος ενός τηλεοπτικού καναλιού που μετέδιδε η αιτούσα, λόγω παραβίασης του λιθουανικού νόμου περί πληροφόρησης του κοινού, ο οποίος απαγόρευε, μεταξύ άλλων, την μετάδοση, στα μέσα μαζικής ενημέρωσης, υλικού που υποκινεί σε μίσος λόγω εθνικότητας⁸⁷.

Ειδικότερα, η απόφαση της επιτροπής είχε ληφθεί κατόπιν μετάδοσης ενός προγράμματος από το κανάλι NTV Mir Lithuania, που περιείχε ψευδείς πληροφορίες για δήθεν συνέργεια του λιθουανικού και του λετονικού κράτους στο Ολοκαύτωμα, ενώ υποστηριζόταν ακόμα ότι οι βαλτικές χώρες εν γένει ακολουθούσαν στο εσωτερικό τους εθνικιστική και νεοναζιστική πολιτική, απειλώντας έτσι τη ρωσική εθνική μειονότητα που ζει στις χώρες αυτές. Η εταιρεία,

⁸⁶ Διονύσιος Δ. Σπινέλλης, *Ποινικό Δίκαιο, Ειδικό Μέρος, Εγκλήματα κατά της Τιμής, Άρθρα 361-369 ΠΚ*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2015, σελ. 18-19.

⁸⁷ ΔΕΕ, C-622/17, *Baltic Media Alliance Ltd κατά Λιθουανικής Ραδιοτηλεοπτικής Επιτροπής*, 04.07.2019, σκ. 13.

στην οποία ανήκε το κανάλι, στην αίτηση ακυρώσεως που άσκησε υποστήριξε ότι η διακοπή του προγράμματος του καναλιού ήταν αντίθετη με τις προβλέψεις του άρθρου 3 της οδηγίας 2010/13, στην οποία προβλεπόταν η ελεύθερη, χωρίς περιορισμούς μετάδοση υπηρεσιών οπτικοακουστικών μέσων που προέρχονται από άλλα κράτη μέλη, με το σχετικό ζήτημα να τίθεται τελικώς ενώπιον του ΔΕΕ κατόπιν προδικαστικού ερωτήματος.

Το Δικαστήριο, αφού υπογράμμισε ότι με τη διάταξη του λιθουανικού νόμου για την πληροφόρηση του κοινού επιδιωκόταν ο θεμιτός σκοπός της διαφύλαξης της δημόσιας τάξης, υιοθέτησε εν τέλει τους ισχυρισμούς της Λιθουανικής Ραδιοτηλεοπτικής Επιτροπής και της Λιθουανικής Κυβέρνησης, σύμφωνα με τους οποίους *«το πρόγραμμα αυτό απευθυνόταν στοχευμένα στη ρωσόφωνη μειονότητα της Λιθουανίας και είχε ως σκοπό, μέσω διαφόρων τεχνικών προπαγάνδας, να επηρεάσει με αρνητικό και υπαινικτικό τρόπο τις απόψεις της κοινωνικής αυτής ομάδας σχετικά με την εσωτερική και εξωτερική πολιτική που ακολουθούσαν η Δημοκρατία της Λιθουανίας, η Δημοκρατία της Εσθονίας και η Δημοκρατία της Λετονίας, να επιτείνει το χάσμα και την πόλωση στην κοινωνία και να αναδείξει την ένταση που έχουν δημιουργήσει στην Ανατολική Ευρώπη οι δυτικές χώρες και τον ρόλο της Ρωσικής Ομοσπονδίας ως θύματος⁸⁸»*. Δεχόμενο, λοιπόν, τον ισχυρισμό ότι από τη συγκεκριμένη μορφή προπαγάνδας δεν ετίθετο σε άμεσο κίνδυνο μόνο η δημόσια τάξη των βαλτικών χωρών, αλλά και οι διεθνείς τους σχέσεις, καθώς κατηγορούνταν αδικώς τόσο για συνέργεια σε τέλεση εγκλήματος κατά της ανθρωπότητας, όσο και για καταπίεση δικαιωμάτων μειονοτήτων μέσω δήθεν νεοναζιστικών πολιτικών που ακολουθούσαν, το Δικαστήριο έκρινε ότι η 12μηνη διακοπή του προγράμματος του εν λόγω καναλιού ήταν συμβατή με την προαναφερθείσα ενωσιακή οδηγία.

Η αυστηρότητα αυτή που επιδεικνύει η ευρωπαϊκή νομολογιακή παράδοση (εκφραζόμενη είτε μέσω του ΕΔΔΑ, είτε μέσω του ΔΕΕ) ως προς τον αναθεωρητικό λόγο που φτάνει στο σημείο της άρνησης ή παραποίησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας, είναι προφανής. Ένα θεμελιωμένο ιστορικά γεγονός τέτοιου συμβολικού βάρους, όπως είναι το Ολοκαύτωμα, είναι πέραν αμφισβήτησης και διαπραγμάτευσης όχι μόνο από την επιστημονική κοινότητα (και όσους αυτοπροσδιορίζονται ως μέλη της) αλλά και από την αντίστοιχη καλλιτεχνική. Η αυστηρότητα αυτή, ωστόσο, δεν επεκτείνεται και σε ιστορικά ζητήματα τα οποία παραμένουν «ανοικτά» ως προς ορισμένες πτυχές τους, ζητήματα για τα οποία υπάρχει ακόμα ενεργός επιστημονικός διάλογος.

⁸⁸ Στο ίδιο, σκ. 79.

Την άποψη αυτή υιοθέτησε το ΕΔΔΑ στην απόφασή του «*Lehideux και Isorni κατά Γαλλίας*⁸⁹». Εν προκειμένω, τα πραγματικά περιστατικά είχαν ως εξής: οι δύο προσφεύγοντες ήταν μέλη της «Ένωσης για την Υπεράσπιση της Μνήμης του Στρατάρχη Philippe Pétain». Σκοπός της οργάνωσης αυτής, όπως μαρτυρά και η ονομασία της, ήταν να αποκατασταθεί η φήμη του Στρατάρχη Pétain, ο οποίος μετά το πέρας της γερμανικής κατοχής της Γαλλίας, και πιο συγκεκριμένα στις 15 Αυγούστου του 1945, είχε καταδικαστεί σε θανατική ποινή για εσχάτη προδοσία, λόγω συνθηκολόγησης της Κυβέρνησής του με τη Ναζιστική Γερμανία⁹⁰. Προς υπεράσπισή του, λοιπόν, είχε δημοσιευθεί στην γαλλική εφημερίδα *“Le Monde”* ένα κείμενο με πρωτοβουλία των Lehideux και Isorni, το οποίο καλούσε τον γαλλικό λαό να μη ξεχάσει τα πεπραγμένα και τα επιτεύγματα της Κυβέρνησης υπό τον Philippe Pétain, υποστηρίζοντας, μάλιστα, ενάντια στην επικρατούσα ιστορική άποψη, πως χάρις στη στάση του τελευταίου απέναντι στους Ναζί, οι δυνάμεις των συμμάχων βοηθήθηκαν σημαντικά κατά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Να διευκρινισθεί, δε, πως οι συντάκτες του κειμένου τάσσονταν κατά τόσο του Ολοκαυτώματος, όσο και του εθνικοσοσιαλισμού και συνεπώς δεν προσπαθούσαν να αναθεωρήσουν τα πεπραγμένα των Ναζί, αλλά μόνο εκείνα του τελικώς καταδικασθέντος Στρατάρχη.

Παρ’ όλα αυτά, οι δυο τους καταδικάστηκαν από τα γαλλικά δικαστήρια για το έγκλημα της δημόσιας υποστήριξης συνεργασίας με τους εχθρούς του γαλλικού κράτους. Μάλιστα, το Εφετείο του Παρισιού έκρινε με απόφασή του πως «*οι κατηγορούμενοι είχαν κάθε δικαίωμα να υπερασπιστούν τον Pétain, όχι όμως χρησιμοποιώντας παράνομα μέσα προς αυτόν τον σκοπό. Και τούτο, καθώς, υποστηρίζοντας τη συνεργασία των Γάλλων με τον εχθρό, δικαιολογούσαν και τα εγκλήματα που διαπράχθηκαν στη συνέχεια δυνάμει της συνθηκολόγησης αυτής*⁹¹».

Το ΕΔΔΑ, ωστόσο, δε θεώρησε πως το δημοσίευμα των Lehideux και Isorni συνιστά απαγορευμένη περίπτωση λόγου. Σε αντίθεση με το Ολοκαύτωμα, η άρνηση του οποίου δεν τυγχάνει της προστασίας του άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, η άποψη που εξέφρασαν οι προσφεύγοντες δια του κειμένου τους αποτελεί μέρος ενός ευρύτερου διαλόγου μεταξύ των ιστορικών σχετικά με ένα ζήτημα που επιδέχεται πολλαπλών ερμηνειών⁹². Επομένως, η εξωτερική μιας υποκειμενικής ερμηνείας ενός ζητήματος με ελλιπώς φωτισμένες ιστορικές πτυχές δε μπορεί να θεωρηθεί προπαγάνδα στοχεύουσα στην υποστήριξη των Ναζί και των θηριωδιών που αυτοί

⁸⁹ ΕΔΔΑ, *Lehideux και Isorni κατά Γαλλίας*, αρ. 24662/94, 23.09.1998.

⁹⁰ Στο ίδιο, παρ. 9.

⁹¹ Στο ίδιο, παρ. 21.

⁹² Στο ίδιο, παρ. 47.

διέπραξαν και κατ' επέκταση ενδεχόμενη ποινικοποίησή της συνιστά παραβίαση της ελευθερίας της έκφρασης.

Η παραπάνω απόφαση του ΕΔΔΑ, όσο κι αν μοιάζει να επιδεικνύει ανεκτικότητα απέναντι σε «αιρετικές» ιστορικές ερμηνείες που αντιτίθενται στις κρατούσες αντιλήψεις, δεν αποτελεί παρά έναν ακόμη κρίκο στη νομολογιακή αλυσίδα του Δικαστηρίου, η οποία συγκρατεί την ελευθερία έκφρασης ιδεών αντίθετων προς τις αξίες που εκφράζει ο ευρωπαϊκός νομικός πολιτισμός και τα κανονιστικά του κείμενα. Αυτό που εκφράζεται με αυτήν την φαινομενικά προστατευτική για την ελευθερία του λόγου απόφαση είναι η ίδια ακριβώς ιδέα που συνδέει και τις αποφάσεις τόσο του ΕΔΔΑ, όσο και εκείνη του ΔΕΕ που εξετάστηκαν προηγουμένως: η ελευθερία του λόγου είναι μεν εγγενές στοιχείο της δημοκρατίας και φυσικά μπορούν να εκφέρονται ακόμα και δυσάρεστες και ενοχλητικές απόψεις, αρκεί αυτές να μην φτάνουν στο σημείο να αγγίζουν έναν πυρήνα ευαίσθητων ζητημάτων σχετικών με τις θεμελιώδεις αφηγήσεις και μνήμες που συνθέτουν τον πολιτισμό μας. Με λίγα λόγια, όσο κι αν η ελευθερία του λόγου συνίσταται στο να εκφράζεται καθένας ως βούλεται, η θέση ορισμένων ζητημάτων εκτός δημοσίου λόγου καθιστά την υποστήριξη ορισμένων απόψεων κατάχρηση της ελευθερίας αυτής και άρα θεμιτά επισύρει ποινικές κυρώσεις.

Η μηχανιστική αυτή προσέγγιση που ακολουθείται στην Ευρώπη, η οποία εκφράζεται σε επίπεδο αιτιολογίας των δικαστικών αποφάσεων με την καταχρηστική επίκληση του άρθρου 17 της ΕΣΔΑ περί απαγόρευσης της κατάχρησης δικαιώματος, είναι άκρως προβληματική καθώς ουσιαστικά έχει ως αποτέλεσμα αυτό που επιδιώκει να αποτρέψει: την απομάκρυνση ορισμένων «ανεπιθύμητων» ιδεών από τη δημόσια σφαίρα. Η δημιουργία ζωνών, μάλιστα, που ο πολιτικός λόγος δε μπορεί να αγγίξει, καθίσταται έτι προβληματικότερη αν αναλογιστεί κανείς ότι η νομοθεσία που επιδιώκει την ποινικοποίηση της ρητορικής μίσους χρησιμοποιεί τις περισσότερες φορές όλως αόριστες έννοιες όπως η υποκίνηση μίσους ή εχθρότητας, καταλήγοντας έτσι αφ' ενός να «καλύπτει» με τις ρυθμίσεις της ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα συμπεριφορών, αφ' ετέρου να επιβάλλει κατ' ουσίαν την επιφυλακτικότητα όσων επιθυμούν να εκφραστούν ακόμα και με έναν μετριοπαθή και ήπιο τρόπο. Δεν πρέπει, τέλος, να λησμονείται πως η αποδοχή εκ μέρους των ευρωπαϊκών δικαιοδοτικών οργάνων της συμβατότητας τέτοιου είδους ποινικών νομοθεσιών με τις συνταγματικές και υπερσυνταγματικές προβλέψεις για την ελευθερία του λόγου οδηγεί προς τη δημιουργία μιας ποινικής δογματικής, κατά την οποία μια συμπεριφορά μπορεί να ποινικοποιείται ανεξαρτήτως τρώσης ενός συγκεκριμένου εννόμου αγαθού με συγκεκριμένο φορέα, διογκούμενου έτσι του κανονιστικού περιεχομένου αόριστων εννοιών όπως η δημόσια τάξη και η ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

Αντιθέτως, στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού, είναι πλέον εμπεδωμένη η αντίληψη ότι ακόμα και στην περίπτωση της προπαγάνδας υπέρ απεχθών, αντιδημοκρατικών ιδεολογιών, ο λόγος δε μπορεί να περιορίζεται, εκτός αν αυτός συνιστά άμεση και με πρόθεση υποκίνηση για τη διάπραξη παρανομιών που είναι πρόσφορος να προκαλέσει. Η βασική σκέψη πίσω από την προσπάθεια της αμερικανικής συνταγματικής θεωρίας και νομολογίας να αποτραπεί ο «*ακρωτηριασμός της διαδικασίας στοχασμού της πολιτικής κοινότητας*» είναι ότι υπαρκτά, σημαντικότερα προβλήματα που ταλανίζουν τις κοινωνίες μας, όπως είναι η μισαλλοδοξία και ο ρατσισμός, δε μπορούν να αντιμετωπισθούν επί τη βάση της κρατικής επέμβασης στη δημόσια σφαίρα και εν τέλει της επιβολής ενός δημοκρατικού φρονήματος στους πολίτες. Μία πραγματικά ελεύθερη κοινωνία είναι ακριβώς λόγω της ελευθερίας της υπεύθυνη τόσο για τις απόψεις που εισφέρονται στο δημόσιο λόγο, όσο και για την αντίκρουση των ιδεών που είναι βλαπτικές και επιζήμιες για τη συνοχή της. Το Κράτος, δε, οφείλει να επεμβαίνει προς αποτροπή του εκτροχιασμού των μοιραία δημιουργούμενων αντιθέσεων, μόνο όταν επίκειται η πρόκληση βλάβης εξαιτίας του εκφερόμενου λόγου και αντιλόγου. Τυχόν αποδοχή μιας εκ των προτέρων κρατικής επέμβασης με τα παρεχόμενα από το ποινικό δίκαιο μέσα θα σήμαινε την άρση της ιδεολογικής ουδετερότητας του κρατικού μηχανισμού κατά τη ρύθμιση της δημόσιας σφαίρας και κατ' επέκταση την δυσμενέστερη μεταχείριση όσων θα εξέφραζαν απόψεις που θα απέκλιναν από το κρατικά επιβαλλόμενο ιδεολογικό/ηθικό πρότυπο.

Με τη διαπίστωση αυτή γίνεται αντιληπτή και η σύνδεση της ελευθερίας του λόγου με την αρχή της ισότητας. Ακόμα και όταν μια ιδέα δεν έχει καμία διαβουλευτική αξία, ακόμα κι αν δεν εξυπηρετεί καμία από τις λειτουργίες που επιτελεί ο λόγος σε μια δημοκρατική κοινωνία, η απομάκρυνσή της από τη δημόσια σφαίρα δια της ποινικοποίησής της, πλήττει το status αυτού που την εκφράζει ως εξίσου ελεύθερου με τα υπόλοιπα μέλη της κοινωνίας να τοποθετείται πάνω σε ζητήματα που άπτονται του δημοσίου ενδιαφέροντος. Η αναγνώριση, εξάλλου, της διαβουλευτικής αξίας μιας ιδέας μπορεί να επέλθει μόνο ως αποτέλεσμα της έκθεσης της τελευταίας στον αντίλογο και του ανταγωνισμού της με άλλες ιδέες. Με λίγα λόγια, η αυθεντικότητα της δημόσιας σφαίρας προϋποθέτει τη δυνατότητα, αλλά και την ελευθερία της κοινωνίας να αποφασίζει για την ορθότητα ή μη των ιδεών που εκφράζονται και να αποκρούει δια του (δια-)λόγου όσες είναι επικίνδυνες και απειλητικές για τον δημοκρατικό τρόπο συνύπαρξης των μελών της. Η ελευθερία συνεπάγεται ευθύνη, και ο κανόνας αυτός έχει εφαρμογή και στον τρόπο με τον οποίο τα μέλη μιας κοινότητας επιλέγουν να στοχάζονται και να εκφράζονται.

5. Η προπαγάνδα υπέρ του πολέμου: το ρωσικό παράδειγμα

Στις προηγούμενες ενότητες εξετάστηκε το κατά πόσο η απαγόρευση της προπαγάνδας με τα μέσα της ποινικής καταστολής είναι συμβατή με τις σχετικές με την ελευθερία του λόγου προβλέψεις εθνικών συνταγμάτων και διεθνών κανονιστικών κειμένων. Εξετάστηκε το κατά πόσο το Κράτος νομιμοποιείται να επεμβαίνει στη δημόσια σφαίρα και να τιμωρεί την έκφραση απόψεων και ιδεών που θεωρούνται ανατρεπτικές για το πολίτευμα ή προσβλητικές για την ανθρώπινη αξία των μελών ορισμένων φυλετικών και εθνοτικών ομάδων, με το ενδιαφέρον μας μέχρι στιγμής να επικεντρώνεται στα όρια του ατομικού δικαιώματος του εκφράζεσθαι.

Ωστόσο, μια άποψη ή μια ιδέα δεν έχει αξία μόνο για αυτόν που την εκφέρει, αλλά και για τον αποδέκτη της, καθώς απαραίτητη προϋπόθεση για την διαμόρφωση και εν τέλει την εκδήλωση των σκέψεών μας είναι η δυνατότητα συμμετοχής στη διαδικασία του διαλόγου και η έκθεσή μας στους στοχασμούς άλλων προσώπων. Με άλλα λόγια, η θέση απόψεων που θεωρούνται άξιες ποινικού κολασμού εκτός της δημόσιας σφαίρας δεν πλήττει μόνο το δικαίωμα όποιου τις εκφράζει, αλλά και το δικαίωμα του κοινού να πληροφορηθεί τις απόψεις αυτές και να τις εντάξει στο πεδίο στοχασμού του. Η προβληματική αυτή καθίσταται ακόμα πιο έντονη στη σημερινή εποχή, όπου κυρίως λόγω του διαδικτύου και της ταχύτητας που το διέπει, κυριαρχεί η συσσώρευση της πληροφορίας και η συνεπαγόμενη δυνατότητα ενημέρωσης για ένα ολοένα και διογκούμενο πλήθος ζητημάτων.

Ποια είναι όμως τα όρια στη δυνατότητα πρόσβασης στην πληροφορία; Μπορεί το Κράτος να ρυθμίσει την Κοινωνία της Πληροφορίας ή η τελευταία, εν όψει της τεράστιας δύναμης και πολυπλοκότητάς της είναι ένα πεδίο εν πολλοίς μη ρυθμιζόμενο από το δίκαιο; Η απάντηση στα παραπάνω ερωτήματα μάλλον μοιάζει απλή, αν ληφθούν υπόψιν τα ζητήματα που έχουν εξετασθεί μέχρι στιγμής: κατ' αρχήν η ροή της πληροφορίας και των απόψεων που τίθενται δε μπορεί να περιορισθεί από το Κράτος, χωρίς να προκύπτει κάποιος άμεσος κίνδυνος για ένα συγκεκριμένο έννομο αγαθό, που δε μπορεί να προστατευτεί με άλλο τρόπο.

Υπάρχουν, ωστόσο, και ορισμένες συνθήκες που είναι de facto απειλητικές για την υπόσταση κρατών και την ασφάλεια ευρύτερων περιοχών, με ένα κλασικό παράδειγμα να είναι εκείνο του πολέμου. Κανένα κράτος, ακόμα και η πλέον ανεκτική και φιλελεύθερη δημοκρατία δε μπορεί εν καιρώ πολέμου να παραμείνει κανονιστικά ατάραχο, επιτρέποντας την κανονική ροή ειδήσεων και πληροφοριών που αφ' ενός μπορεί να έχουν προπαγανδιστικό περιεχόμενο, αφ' ετέρου μπορεί να αποτελούν κίνδυνο για την υπόσταση και την εδαφική του ακεραιότητα. Ποια είναι τα όρια της

ελευθερίας του πληροφορείσθαι, λοιπόν, στην περίπτωση ενός πολέμου, όταν η επιτιθέμενη πλευρά εξαπολύει καθημερινά την προπαγάνδα της μέσω συστηματικά χειραγωγούμενων μέσων μαζικής ενημέρωσης, επιχειρώντας να διαστρεβλώσει την πραγματικότητα και να δικαιολογήσει την πολεμοχαρή της πολιτική και τα εγκλήματα που αυτή συνεπάγεται;

Το παραπάνω ζήτημα τέθηκε στην ευρωπαϊκή ήπειρο ως από πρόβλημα την επαύριο της πρόσφατης ρωσικής εισβολής στην Ουκρανία, αφότου στις 24 Φεβρουαρίου του 2022 ο Ρώσος Πρόεδρος Βλαντιμίρ Πούτιν ανακοίνωσε με διάγγελμά του την απόφαση για «ειδική στρατιωτική επιχείρηση» στα ουκρανικά εδάφη. Σκοπός της κήρυξης του πολέμου ήταν, σύμφωνα με την εκδοχή του ρωσικού κράτους, η «λύτρωση» των ρωσόφωνων μειονοτήτων που κατοικούν σε εδάφη της ανατολικής Ουκρανίας με αποσχιστικές τάσεις (Ντονέτσκ, Ντονπιάς) από την «βάρβαρη καταπίεση που υφίστανται από το φιλοναζιστικό καθεστώς του Κιέβου». Τη ρητορική αυτή, μάλιστα, υιοθέτησαν και τα ελεγχόμενα από το ρωσικό κράτος κανάλια Sputnik και Russia Today (RT), τα οποία μέσω των εκπεμπόμενων σε πανευρωπαϊκή εμβέλεια τηλεοπτικών τους προγραμμάτων, δέχθηκαν να αναπαράγουν πιστά την προπαγάνδα του Προέδρου Πούτιν, υποστηρίζοντας ανοικτά την ρωσική εισβολή στην Ουκρανία, με απώτερο στόχο την «αποστρατιωτικοποίηση και αποναζιστικοποίηση» της τελευταίας.

Η κατάφωρη αυτή παραβίαση του διεθνούς δικαίου καταδικάστηκε από έναν μεγάλο αριθμό κρατών, αλλά και από διεθνείς οργανισμούς όπως τα Ηνωμένα Έθνη και η Ευρωπαϊκή Ένωση. Η τελευταία, μάλιστα, προκειμένου να ασκήσει πιέσεις για τον τερματισμό του πολέμου, αποφάσισε δια των οργάνων της την επιβολή μιας σειράς κυρώσεων οικονομικής φύσεως στο ρωσικό κράτος και τις επιχειρήσεις που συνδέονται άμεσα με αυτό. Μεταξύ αυτών, μάλιστα, το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης με τον υπ' αριθμ. 2022/350 Κανονισμό και την υπ' αριθμ. 2022/351 Απόφασή του απαγόρευσε στους ως άνω αναφερόμενους ραδιοτηλεοπτικούς φορείς να μεταδίδουν ή να διανέμουν με οποιοδήποτε μέσο το πρόγραμμά τους, με σκοπό να αναχαιτιστεί η χειραγωγήση πληροφοριών και η διαστρέβλωση των σχετικών με τον πόλεμο στην Ουκρανία γεγονότων που έχει επιστρατεύσει το ρωσικό κράτος, προκειμένου να μη διασαλευθούν, σύμφωνα με το σκεπτικό των εν λόγω κυρώσεων, η δημόσια τάξη και η ασφάλεια των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η σκοπιμότητα των παραπάνω μέτρων εκτάκτου χαρακτήρα υποστηρίχθηκε και σε πολιτικό επίπεδο από την επικεφαλής της Ευρωπαϊκής Επιτροπής Ursula von der Leyen, η οποία τάχθηκε ανοικτά υπέρ της απαγόρευσης *«της δηλητηριώδους και επιβλαβούς παραπληροφόρησης στην Ευρώπη»*, υπολαμβάνοντας μάλιστα πως *«δεν θα μπορούν*

πλέον να διαδίδουν ψέματα για να δικαιολογήσουν τον πόλεμο του Ρώσου Προέδρου Βλαντιμίρ Πούτιν κατά της Ουκρανίας και να σπείρουν διχασμό στην Ευρωπαϊκή Ένωση⁹³».

Οι έκτακτες αυτές νομοθετικές κινήσεις του Συμβουλίου δεν αποτελούν ένα καινοφανές φαινόμενο, αλλά την κορύφωση ίσως της θεσμικής αντίδρασης των οργάνων της Ευρωπαϊκής Ένωσης απέναντι στην συνεχώς κλιμακούμενη την τελευταία οκταετία ρωσο-ουκρανική διαμάχη. Ανάλογα μέτρα είχαν ληφθεί και κατά το έτος 2014 και πιο συγκεκριμένα κατά την κρίση στην περιοχή της Κριμαίας, η οποία είχε οδηγήσει ξανά στην στρατιωτική επέμβαση της Ρωσίας σε ουκρανικά εδάφη. Τότε, τα ρωσικά μέσα μαζικής ενημέρωσης, προεξάρχοντας του RT, μέσω μιας συντονισμένης προπαγάνδας υπέρ του πολέμου, δικαιολογούσαν την στρατιωτική επέμβαση της Ρωσίας και εξομοίωναν τους υπερασπιστές της ουκρανικής δημοκρατίας με τους ναζί, μεταδίδοντας το μήνυμα ότι, εάν οι υπερασπιστές αυτοί ήταν στην εξουσία, θα επαναλάμβαναν τα θηριώδη εγκλήματα που διέπραξαν οι ναζί⁹⁴.

Κατά των περιοριστικών για την εκπομπή και μετάδοση των τηλεοπτικών προγραμμάτων του RT μέτρων, μάλιστα, είχε ασκήσει προσφυγή ο έχων την δημοσιογραφική ιδιότητα και τότε επικεφαλής του τελευταίου Dimitrii Konstantinovich Kiselev, ο οποίος είδε το όνομά του εγγεγραμμένο στους καταλόγους με τα πρόσωπα που αποτελούσαν «κεντρικές μορφές της κυβερνητικής προπαγάνδας υπέρ της ανάπτυξης ρωσικών δυνάμεων στην Ουκρανία». Πράγματι, ο Kiselev, διορισμένος ως επικεφαλής του RT κατόπιν σχετικής επιλογής του Προέδρου Πούτιν, παρουσιάζοντας την εκπομπή του «Vesti Nedeli» (ειδήσεις της εβδομάδας) τον Δεκέμβριο του 2013, ερμήνευσε με πλήρως μεροληπτικό και προπαγανδιστικό υπέρ της Ρωσίας τρόπο την επανάσταση που είχε οδηγήσει στην αποπομπή του τότε Ουκρανού Προέδρου Βίκτορ Γιανουκόβιτς⁹⁵, κατά παράβαση της δημοσιογραφικής δεοντολογίας που απαιτεί την τήρηση αρχών όπως η αμεροληψία, η αλήθεια και η κοινωνική ευθύνη⁹⁶. Ο ίδιος, αν και δεν αρνήθηκε τον προπαγανδιστικό και μεροληπτικό χαρακτήρα των ισχυρισμών του και του εν γένει σχολιασμού στον οποίο προέβη, υποστήριξε με την προσφυγή του ότι ακόμα και η προπαγάνδα υπέρ του πολέμου αποτελεί μορφή λόγου που προστατεύεται από την ελευθερία της έκφρασης, όπως αυτή κατοχυρώνεται τόσο στο άρθρο 11 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όσο και στο άρθρο 6 § 1 της Συνθήκης της Ευρωπαϊκής Ένωσης.

⁹³ Η Κομισιόν θέλει να απαγορεύσει τα ρωσικά κρατικά μέσα ενημέρωσης RT και Sputnik. Η ειρωνική απάντηση του Sputnik, διαθέσιμο στην ιστοσελίδα <https://www.naftemporiki.gr/story/1836922/i-komision-thelei-na-apagoreusei-ta-rosika-kratika-mesa-enimerosis-rt-kai-sputnik> (τελευταία πρόσβαση: 09.10.2022)

⁹⁴ ΔΕΕ, Τ-262/15, Dimitrii Konstantinovich Kiselev κατά Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, 15.06.2017, σκ. 105.

⁹⁵ Ο Γιανουκόβιτς είχε αρνηθεί να υπογράψει τη συμφωνία σύνδεσης της Ουκρανίας με την Ευρωπαϊκή Ένωση, προκαλώντας την έκρηξη του ουκρανικού λαού και τις έντονες διαμαρτυρίες που έλαβαν χώρα την 1^η Δεκεμβρίου του έτους 2013 στην Πλατεία Ανεξαρτησίας στο Κίεβο.

⁹⁶ ΔΕΕ, Τ-262/15, οπ. π., σκ. 98.

Το ΔΕΕ, προκειμένου να αποφασίσει για τον θεμιτό ή μη χαρακτήρα της εγγραφής του ονόματος του προσφεύγοντος στους καταλόγους με τα πρόσωπα που δε θα μπορούσαν πλέον να μεταδίδουν το περιεχόμενο των τηλεοπτικών τους εκπομπών στο ευρωπαϊκό έδαφος, εξέτασε αφ' ενός το είδος του λόγου που αυτός εξέφερε, αφ' ετέρου την ιδιότητά του, αλλά και τις συνθήκες, υπό τις οποίες επέλεξε να εκφρασθεί. Πιο συγκεκριμένα, το Δικαστήριο αρχικά επεσήμανε ότι το κανάλι RT αποτελούσε «ενιαία επιχείρηση» του ρωσικού κράτους, ενώ ο προσφεύγων είχε αναλάβει τη θέση του επικεφαλής με διάταγμα του Προέδρου Πούτιν, καταλήγοντας έτσι στο συμπέρασμα ότι δεν ήταν ένας απλός δημοσιογράφος, αλλά ασκούσε μια *de facto* εξουσία κατά την παρουσίαση των εκπομπών του. Έπειτα, το γεγονός ότι μέσα από αυτές εξέφερε προπαγανδιστικό λόγο υπέρ του πολέμου σε μία συγκυρία όπου οι σχέσεις της χώρας του με την Ουκρανία δεν ήταν απλώς τεταμένες, αλλά απείχαν ελάχιστα από το να αποκτήσουν χαρακτήρα γενικευμένης ένοπλης σύρραξης, καθιστούσε επιτακτική ανάγκη την επιβολή των σχετικών περιοριστικών μέτρων στην Ευρώπη. Τέλος, εφ' όσον το δικαίωμα του προσφεύγοντος περιοριζόταν μόνο στην ευρωπαϊκή ήπειρο και όχι στη χώρα όπου αυτός διέμενε και εργαζόταν, σήμαινε ότι δεν ευσταθούσαν οι ισχυρισμοί του περί παραβίασης του πυρήνα του δικαιώματος ή της αρχής της αναλογικότητας⁹⁷.

Η παραπάνω απόφαση δεν έχει ενδιαφέρον μόνο για την -κατά το μάλλον ή ήττον αναμενόμενη- στάση της Ευρωπαϊκής Ένωσης τόσο σε νομοθετικό, όσο και σε δικαιοδοτικό επίπεδο, απέναντι στην προπαγάνδα υπέρ του πολέμου. Με την απόφαση αυτή αναδεικνύονται δύο ακόμη ζητήματα, τα οποία δε μας είχαν απασχολήσει στην μέχρι τώρα ανάπτυξη: πρώτον, το ΔΕΕ αναγνωρίζει, παίρνοντας θέση σ' ένα δογματικά εριζόμενο ζήτημα, ως φορέα του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση και τον επικεφαλής ενός κρατικού μορφώματος, όπως είναι το κανάλι RT, το οποίο όχι μόνο υπόκειται σε άμεσο κρατικό έλεγχο, αλλά, όπως δέχθηκε και το Δικαστήριο, αποτελεί κατ' ουσίαν τον προπαγανδιστικό βραχίονα της ρωσικής Κυβέρνησης και των πολιτικών που αυτή επιλέγει να ακολουθεί. Ο προσφεύγων, βέβαια, στη συγκεκριμένη υπόθεση, ήταν φυσικά δημοσιογράφος και, ως εκ αυτής του της ιδιότητας, φορέας του ατομικού δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση. Ωστόσο, όπως έγινε δεκτό και από το ίδιο το ΔΕΕ, η ιδιότητά του αυτή επισκιαζόταν εν προκειμένω από την ιδιότητά του ως επικεφαλής του κρατικά ελεγχόμενου RT, πράγμα που τον καθιστούσε ουσιαστικά τουλάχιστον ένα οιονεί κρατικό όργανο, ακόμα και κατά την άσκηση των δημοσιογραφικών του καθηκόντων. Το ζήτημα αυτό δε θα μας απασχολήσει περαιτέρω λόγω της πολυπλοκότητάς του αλλά, αντιθέτως, το εμπόδιο που θέτει θα ξεπεραστεί με την εξέταση της προβληματικής της απαγόρευσης της προπαγάνδας υπό το πρίσμα της ελευθερίας του διαμένοντος στην ευρωπαϊκή ήπειρο κοινού να πληροφορείται τις -σίγουρα

⁹⁷ Στο ίδιο, σκ. 123.

παραπλανητικές και προπαγανδιστικές- θέσεις του ρωσικού κράτους σχετικά με το εδώ και μια οκταετία κλιμακούμενο ουκρανικό ζήτημα.

Επιπλέον, τα μέτρα που έλαβε το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ως απάντηση στις προσπάθειες του ρωσικού κράτους να χειραγωγήσει την κοινή γνώμη με την τις τεχνικές προπαγάνδας που χρησιμοποιεί, αναδεικνύουν και ένα ζήτημα που είχε αναφερθεί ήδη με την εισαγωγή της παρούσας εργασίας: μέχρι τώρα είδαμε σε μεγάλο βαθμό πώς κράτη θέτουν φραγμούς στην ελευθερία του λόγου με τα μέσα του ποινικού δικαίου. Ωστόσο, σχετικοί περιορισμοί μπορούν να επιβληθούν και δια της διοικητικής οδού, δίχως την απειλή ποινικών κυρώσεων, όταν ολόκληρο το πρόγραμμα τηλεοπτικών καναλιών απαγορεύεται να μεταδίδεται στο όνομα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Οι περιορισμοί αυτοί, δε, όχι μόνο δεν πρέπει να θεωρούνται ελαφρύτεροι σε σχέση με τις αντίστοιχες ποινικές κυρώσεις, αλλά εξομοιώνονται με αυτές, όταν συντρέχουν ορισμένα κριτήρια που έχει θέσει το ΕΔΔΑ ήδη από το 1976 με την απόφασή του «Engel κατά Κάτω Χωρών»⁹⁸.

Πιο συγκεκριμένα, προκειμένου μια κύρωση να θεωρηθεί «ποινή», ανεξαρτήτως του πώς αυτή χαρακτηρίζεται από την εκάστοτε νομοθεσία, θα πρέπει να εξετασθεί ο κύκλος των προσώπων στον οποίο απευθύνεται, ο σκοπός της κύρωσης και, τέλος η βαρύτητά της⁹⁹. Έτσι, μια προσεκτική ματιά στις κυρώσεις που επιβλήθηκαν από το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα ρωσικά κανάλια Sputnik και RT, οδηγεί στο συμπέρασμα ότι αυτές μπορούν να εξομοιωθούν πλήρως με ποινή κατά την έννοια του ποινικού δικαίου. Και πράγματι, παρ' ότι το ενωσιακό δίκαιο δεν συγκαταλέγει την απαγόρευση εκπομπής των εν λόγω καναλιών στην κατηγορία των «ποινών» (δε θα μπορούσε, άλλωστε), οι σχετικές απαγορεύσεις εκπομπής και μετάδοσης των συγκεκριμένων προγραμμάτων τίθενται σε όλους τους ραδιοτηλεοπτικούς φορείς δίχως καμία διάκριση, ενώ σκοπός τους είναι η διαφύλαξη της δημόσιας τάξης και ασφάλειας και όχι η επιβολή, παραδείγματος χάριν, κάποιας χρηματικής κύρωσης στον παραβάτη. Τέλος, η καθολική απαγόρευση εκπομπής ολόκληρων των προγραμμάτων των δύο καναλιών επιτρέπει με ασφάλεια τη διαπίστωση ότι οι σχετικές κυρώσεις είναι τόσο μεγάλης έντασης, ώστε, αθροισμένων όλων των παραγόντων, αυτές μπορούν να εξομοιωθούν με ποινές.

Η παραπάνω διαπίστωση, βέβαια, όσο κι αν βοηθάει να γίνει κατανοητό το μέγεθος και η ένταση των κυρώσεων που επέβαλε το Συμβούλιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης στα δύο κανάλια, δεν απαντάει αφ' εαυτής στο κρίσιμο ερώτημα που εξετάζεται στην παρούσα ενότητα και διατρέχει

⁹⁸ ΕΔΔΑ, *Engel και Άλλοι κατά Κάτω Χωρών*, αρ. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, 08.06.1976, παρ. 82.

⁹⁹ Ευγενία Β. Πρεβεδούρου, *Η εφαρμογή της αρχής ne bis in idem στην περίπτωση σωρευτικής επιβολής διοικητικών κυρώσεων - Με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 1091/2015*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 6/2015, Έτος 8^ο, σελ.524-532. Εν προκειμένω παραπέμπουμε στη σελ. 525.

ολόκληρη την μελέτη: ήταν επιτρεπτή η συγκεκριμένη απαγόρευση της προπαγάνδας; Αποκλείστηκε με θεμιτό τρόπο από τη δημόσια σφαίρα η «ρωσική εκδοχή των γεγονότων»; Ακόμα κι αν υποθέσουμε -και δεν απαιτείται ιδιαίτερη προσπάθεια προς τούτο- ότι τα κανάλια Sputnik και RT ελέγχονται πλήρως από το ρωσικό κράτος και λειτουργούν ως κυβερνητικά φερέφωνα που κηρύττουν έναν λόγο γεμάτο ψεύδη για την εσωτερική πολιτική της Ουκρανίας, με σκοπό να χειραγωγήσουν και να παραπλανήσουν την κοινή γνώμη, ακόμη λοιπόν αν υποθέσουμε αυτά και άλλα πολλά για τον αυταρχικό τρόπο διακυβέρνησης της Ρωσικής Ομοσπονδίας και τις συνέπειες αυτού του αυταρχισμού στις διεθνείς εξελίξεις, παραμένει το ερώτημα: γιατί το ευρωπαϊκό κοινό να μην πληροφορηθεί την ρωσική προπαγάνδα, έστω μόνο και μόνο για να την απορρίψει;

Για την απάντηση στο παραπάνω ερώτημα, θα πρέπει πρώτα να ληφθεί υπόψιν πως ένας πόλεμος, όπως αυτός που λαμβάνει χώρα αυτή τη στιγμή στα ουκρανικά εδάφη, δε διεξάγεται αυστηρά βάσει δημοκρατικών αρχών και διαδικασιών¹⁰⁰. Όπως υποδηλώνουν οι σχετικές προβλέψεις σε πλήθος εθνικών συνταγμάτων, ο πόλεμος συνιστά μια στιγμή θραύσης της κανονικότητας, συνιστά -κατά τη σμιττιανή ορολογία- μια στιγμή εξαίρεσης από τον μέχρι πρότινος ομαλό πολιτικό και πολιτειακό βίο, η οποία καλεί το σύνολο της συνταγματικής τάξης να προσαρμοστεί, προκειμένου αυτή να διασωθεί, προκειμένου να αποτρέψει την κατάλυσή της. Σ' έναν πόλεμο, με άλλα λόγια, διακυβεύεται τις περισσότερες φορές η ίδια η υπόσταση ενός κράτους και, προκειμένου αυτή να διασωθεί, απαιτείται η πρόσκαιρη υποχώρηση, αν όχι θυσία, ορισμένων συνταγματικών δικαιωμάτων και εγγυήσεων, ανάμεσα στις οποίες είναι η ελευθερία του λόγου και η ελευθερία της πληροφόρησης.

Ακόμα κι αυτή η υπαρξιακά κρίσιμη για την υπόσταση ενός κράτους συγκυρία, όμως, δε συνεπάγεται την δυνατότητα πλήρους απόκλισης από την υποχρέωση σεβασμού των ανωτέρω δικαιωμάτων. Είναι μεν φυσιολογικό υπό συνθήκες πολέμου να μη μπορεί να διεξαχθεί δίχως περιορισμούς ένας ζοηρός και ανοικτός διάλογος επί των θεμάτων που αφορούν την ένοπλη σύρραξη, καθώς σε τέτοιες περιπτώσεις πάντα ελλοχεύει ο κίνδυνος της κατασκοπείας ή της διατάραξης της εσωτερικής συνοχής των ενόπλων δυνάμεων, απειλούμενης έτσι κατά τρόπο άμεσο της ασφάλειας του κράτους. Οι απειλές αυτές είναι, πράγματι, απολύτως υπαρκτές και εξαιρετικά σοβαρές και εξαιτίας αυτών χωρούν σημαντικοί περιορισμοί στην ελευθερία του κοινού να πληροφορείται τις εξελίξεις από όλες τις πλευρές και καθ' όλες τις πιθανές εκδοχές. Ωστόσο, για να εξαχθούν στέρεα κανονιστικά συμπεράσματα από αυτές τις κρίσεις, απαιτείται πρώτα να γίνουν ορισμένες κρίσιμες επισημάνσεις.

¹⁰⁰ Thomas I. Emerson, *οπ. π.*, σελ. 935.

Κατά πρώτον, κρίνεται σκόπιμο να υπομνησθεί ότι η συνταγματική θεωρία απαιτεί, προκειμένου ο περιορισμός ενός δικαιώματος να είναι θεμιτός, να διακρίνεται με σαφήνεια ο κίνδυνος που θα συνεπαγόταν η ακώλυτη και άνευ περιορισμών άσκηση του εν λόγω δικαιώματος. Με άλλα λόγια, ώστε να θεωρηθεί ανεκτός ο περιορισμός ενός συνταγματικού δικαιώματος, θα πρέπει να έχει πρώτα καταστεί σαφές αφ' ενός ποιο έννομο αγαθό απειλείται από το συγκεκριμένο δικαίωμα και αφ' ετέρου πώς ο περιορισμός αυτού του δικαιώματος θα οδηγήσει στην προστασία του εννόμου αγαθού. Τούτο επιβάλλει, άλλωστε, η αρχή "in dubio pro libertate", σύμφωνα με την οποία η ελευθερία είναι ο κανόνας και ο περιορισμός αυτής η εξαίρεση, η οποία, μάλιστα, πρέπει να είναι ειδικώς αιτιολογημένη.

Εν προκειμένω, λοιπόν, σύμφωνα πάντα με την αιτιολογική έκθεση των νομοθετικών πράξεων του Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, απαγορεύθηκε η εκπομπή και μετάδοση του τηλεοπτικού προγράμματος των δύο ελεγχόμενων από το ρωσικό κράτος καναλιών, του Sputnik και του RT, καθώς κρίθηκε ότι η ελεύθερη διάδοση των προπαγανδιστικών θέσεων της ρωσικής Κυβέρνησης θα είχε ως συνέπεια την αποσταθεροποίηση της ευρωπαϊκής κοινής γνώμης σε σχέση με τον πόλεμο που διεξάγει η Ρωσία, την αμφισβήτηση της εδαφικής ακεραιότητας της Ουκρανίας και, τέλος, την εν γένει θέση σε κίνδυνο της δημόσιας τάξης και ασφάλειας των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Κατά πόσον, όμως, η ελεύθερη ροή των σχετικών ειδήσεων και, κατ' επέκταση, η ελεύθερη πληροφόρηση του ευρωπαϊκού κοινού θα διακινδύνευε τα παραπάνω, αναμφίβολα άξια προστασίας, έννομα αγαθά;

Με μια δόση κυνισμού εκ μέρους του γράφοντος, επισημαίνεται πως η Ευρώπη, παρά τις αγαθές προθέσεις της να υποστηρίξει απροϋπόθετα την αμυνόμενη Ουκρανία ενάντια στις επεκτατικές, αντίθετες με το διεθνές δίκαιο βλέψεις του ρωσικού κράτους, δεν αποτελεί -μέχρι στιγμής- εμπλεκόμενο μέρος σε αυτόν τον πόλεμο, ούτε διεξάγεται ο τελευταίος εντός της επικράτειας κρατους-μέλους της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ώστε να θεωρηθούν τα περιοριστικά μέτρα αναγκαία για την προστασία της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Τα παραπάνω μέτρα, τα οποία συνίστανται στην απαγόρευση της ρωσικής προπαγάνδας υπέρ του πολέμου, κάλλιστα θα μπορούσαν να κριθούν όχι μόνο θεμιτά, αλλά και επιβεβλημένα εντός της επικράτειας της άμεσα εμπλεκόμενης στον πόλεμο Ουκρανίας, αλλά δε μπορεί να ισχύσει το ίδιο και για μια ολόκληρη ήπειρο. Όσο κι αν αυτός ο πόλεμος αποτελεί την πιο απτή μορφή αμφισβήτησης της κυριαρχίας του ουκρανικού κράτους, αλλά και των ειρηνικών μέσων επίλυσης των διεθνών διαφορών, ενδεχόμενη κατάφαση της διακινδύνευσης της ασφάλειας και της δημόσιας τάξης των κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης θα οδηγούσε σε μια υπερβολική διόγκωση του περιεχομένου των εννοιών αυτών, πράγμα που δεδομένα θα είχε συνέπειες στον τρόπο με τον οποίο αντιλαμβανόμαστε τα δικαιώματα και τους περιορισμούς αυτών, έστω και σε πραγματικές συνθήκες κρίσης.

Πέραν, ωστόσο, της αδυναμίας να εντοπιστεί με σαφήνεια ο κίνδυνος που διατρέχουν τα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, υπάρχει ένας ακόμη λόγος για τον οποίο τα περιοριστικά μέτρα του Συμβουλίου δεν είναι συμβατά με την ελευθερία της πληροφόρησης, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 11 § 1 του ΧΘΔΕΕ. Οι κυβερνήσεις των κρατών μελών της Ένωσης, από την πρώτη στιγμή της ρωσικής εισβολής στα ουκρανικά εδάφη, καταδίκασαν τη ρωσική επίθεση ως αντίθετη όχι μόνο στο διεθνές δίκαιο, αλλά και στις αξίες που διέπουν τον ευρωπαϊκό και εν γένει δυτικό πολιτισμό, καθιστώντας έτσι με κάθε τρόπο σαφές το ηθικό πλεονέκτημα που φέρει στον μεταξύ τους πόλεμο η Ουκρανία και όσοι την υποστηρίζουν έμπρακτα. Η ύπαρξη, ωστόσο, ενός ηθικού πλεονεκτήματος προϋποθέτει την ύπαρξη ενός ηθικού μειονεκτήματος, η σύγκριση μεταξύ αυτών, δε, καθώς και η αξιολόγησή τους πρέπει να γίνεται από την ικανή να πληροφορηθεί επαρκώς περί αυτών των θεμάτων ελεύθερη κοινωνία, με δεδομένο πάντα το ότι ο πόλεμος δεν επηρεάζει άμεσα την ευρωπαϊκή ασφάλεια. Στερούμενοι των -έστω προκατειλημμένων και παραπλανητικών- απόψεων που διαδίδουν τα ρωσικά κανάλια, οι Ευρωπαίοι πολίτες στερούνται και της δυνατότητας να μάθουν και την αντίθετη εκδοχή των γεγονότων και στη συνέχεια να κρίνουν και να διαμορφώσουν ιδίαν άποψη, ανεξάρτητα από την στάση που τηρεί η χώρα τους ή και η Ευρωπαϊκή Ένωση σε αυτό το ζήτημα.

Ο παραπάνω συλλογισμός ενισχύεται ακόμα περισσότερο, αν φέρουμε στο νου μας όσα ειπώθηκαν στην προηγούμενη ενότητα για το Ολοκαύτωμα και για το ρόλο που διαδραματίζει το Κράτος ως προς την διαφύλαξη της συλλογικής μνήμης: εφ' όσον το Κράτος σε μια φιλελεύθερη δημοκρατία δεν αποτελεί τον πάτρωνα της ιστορικής αλήθειας και της γνησιότητας του δημοσίου λόγου, δε μπορεί να αποκλείει από την δημόσια σφαίρα απόψεις που έρχονται σε καταφανή ιδεολογική αντίθεση με τους μηχανισμούς του. Κι αν αυτό δε μπορεί να το κάνει σε απόψεις για γεγονότα, των οποίων η ιστορική υπόσταση θεωρείται πλήρως αποδεδειγμένη, τότε σίγουρα δε μπορεί να το κάνει και σε απόψεις που αφορούν σε μια ενεστώσα, εξελισσόμενη κατάσταση, στερώντας από τους πολίτες το μέσο της πληροφορίας για να αναπτύξουν ίδια κρίση. Ας μη ξεχνάμε, δε, και την απόφαση του ΕΔΔΑ «*Süreker και Özdemir κατά Τουρκίας*» που εξετάστηκε στην ενότητα για τον πολιτειακά ανατρεπτικό λόγο: η δημοσιογραφική έρευνα έχει κάθε δικαίωμα να καλύπτει και να μεταδίδει ακόμα και τις πλέον επικίνδυνες για τον κλονισμό της ειρήνης απόψεις, προκειμένου να καθίσταται εφικτή η πληροφόρηση του κοινού για αυτά τα ζητήματα. Ειδιάλλως, δίνεται η ευχέρεια στο Κράτος να ασκεί κριτική στους ιδεολογικούς του αντιπάλους, δίχως οι πολίτες να μπορούν να αμφισβητήσουν την ορθότητα αυτής της κριτικής, ακριβώς επειδή δε γνωρίζουν τι έχει υποστηριχθεί από τον κρινόμενο.

Σε κάθε περίπτωση, πάντως, ακόμα κι αν υποθεθεί πως η ρωσική προπαγάνδα είναι απαραίτητο να περιορισθεί σ' έναν βαθμό στην ευρωπαϊκή ήπειρο, ο περιορισμός αυτός δε μπορεί να λάβει

τη μορφή μιας πλήρους και ολοκληρωτικής απαγόρευσης εκπομπής των δύο προαναφερθέντων καναλιών. Αντιθέτως, η προσηκούμενη λύση θα ήταν η εμφάνιση μιας λεκτικής σήμανσης στους τηλεοπτικούς δείκτες των θεατών, κάθε φορά που οι τελευταίοι συντονίζονται σε αυτούς τους τηλεοπτικούς σταθμούς, ότι στο πρόγραμμα που παρακολουθούν αναπαράγεται η προπαγάνδα της ρωσικής κυβέρνησης σχετικά με τον διεξαγόμενο στην Ουκρανία πόλεμο. Διαφορετική λύση, όπως η λύση που έχει υιοθετηθεί μέχρι στιγμής από τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, αντίκειται, για τους λόγους που αναλύθηκαν παραπάνω, στην ελευθερία του πληροφορείσθαι και ίσως και σε άλλα δικαιώματα (όπως εκείνο της οικονομικής ελευθερίας), η ανάλυση των οποίων παρέλκει στο πλαίσιο της παρούσας μελέτης.

6. Συμπεράσματα

Μέσα από την ανάλυση που προηγήθηκε επιχειρήθηκε η χάραξη των ορίων μεταξύ του επιτρεπτού και μη προπαγανδιστικού λόγου, η εύρεση ενός κριτηρίου διάκρισης μεταξύ της ποινικά αδιάφορης και της ποινικά κολάσιμης διάδοσης ιδεών. Προς τον σκοπό αυτό εξετάστηκαν τρία διαφορετικά είδη προπαγάνδας: ο πολιτειακά ανατρεπτικός λόγος, είτε αυτός αποσκοπεί στη διάδοση σοσιαλιστικών ιδεών είτε, στην ακραία του μορφή, στοχεύει στην εξύμνηση και υποστήριξη της τρομοκρατίας, ο μισαλλόδοξος λόγος, εκφερόμενος είτε μέσω ωμής ρατσιστικής ρητορικής και συνθηματολογίας, είτε, πιο «εύλωττα», μέσω της (ψευδο-)επιστημονικής άρνησης εγκλημάτων κατά της ανθρωπότητας και, τέλος, η προπαγάνδα υπέρ του πολέμου, όπως αυτή μεθοδεύεται από τα ρωσικά κανάλια μετά την ρωσική εισβολή στην Ουκρανία.

Ποια είναι η κοινή συνισταμένη των τριών παραπάνω μορφών λόγου; Ποιος είναι ο συνδετικός τους κρίκος, ο λόγος για τον οποίο για παραπάνω από έναν αιώνα, από την απόφαση «Schenk v. United States» του αμερικανικού Ανωτάτου Δικαστηρίου και ύστερα, έχουν αποτελέσει αντικείμενο επίμονης διερεύνησης και έντονης έριδας μεταξύ θεωρητικών και δικαστηρίων φιλελεύθερων δημοκρατικών κρατών; Από την μέχρι τώρα ανάλυση, το κοινό στοιχείο των τριών αυτών μορφών λόγου μπορεί να εντοπιστεί μάλλον με ευκολία: είναι η αφόρητη αμηχανία που προκαλούν στην δημοκρατία.

Πράγματι, όσα είδη προπαγάνδας εξετάστηκαν με το παρόν πόνημα αφορούν ιδέες οι οποίες αμφισβητούν τις θεμελιώδεις αρχές των φιλελεύθερων δημοκρατιών και η εφαρμογή των οποίων θα είχε ως αποτέλεσμα την σημαντική αλλοίωση του δημοκρατικού πολιτεύματος, αν όχι την κατάλυσή του. Λαμβάνοντας αυτό υπόψιν, δεν θα έπρεπε να προξενεί απορία η αμηχανή στάση των δημοκρατικών εννόμων τάξεων απέναντι σε τέτοιου είδους μορφές λόγου, εν όψει, μάλιστα, του πλουραλιστικού και ανοικτού χαρακτήρα των φιλελεύθερων κοινωνιών. Όπως υπογραμμίσθηκε και στην εισαγωγή, το δίλημμα που γεννά η αμηχανία αυτή αποτυπώνεται με τον πλέον περιεκτικό τρόπο στο «παράδοξο της ανοχής», όπως το ονόμασε ο Αυστριακός στοχαστής Karl Popper: Μπορεί (ή και πρέπει) η δημοκρατία να αποκρούει τις αντιδημοκρατικές αντιλήψεις απαγορεύοντάς τες, ή πράττοντας κάτι τέτοιο, υποπίπτει στον πειρασμό να κάνει χρήση αντιδημοκρατικών μεθόδων, να απαρνηθεί δηλαδή τον εαυτό της, με σκοπό να τον προστατεύσει;

Όπως φάνηκε από την μέχρι τώρα εξέταση εννόμων τάξεων όπως η αμερικανική και η ενωσιακή (αλλά και μεμονωμένων κρατών-μελών της Ευρωπαϊκής Ένωσης), η απάντηση ούτε απλή είναι,

ούτε, ως εκ τούτου, ενιαία. Στις μεν ΗΠΑ, μετά τις μελανές περιόδους του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου και της αντικομμουνιστικής υστερίας που επικράτησε κατά τον Ψυχρό Πόλεμο, όταν κατ' ουσίαν φιμώνονταν οι αντιτιθέμενοι στη συμμετοχή της χώρας τον πόλεμο και οι ασπάζόμενοι τις σοσιαλιστικές ιδέες, αντίστοιχα, η ελευθερία του λόγου απέκτησε σταδιακά έναν ιδιαίτερο, προνομιακό χαρακτήρα, με αποκορύφωμα το τέλος της δεκαετίας του '60 και την έκδοση της εμβληματικής απόφασης του ΑΔ «*Bradenburg v. Ohio*». Με την απόφαση αυτή η δημόσια σφαίρα, ως ο κατ' εξοχήν χώρος φιλοξενίας και άρα διεξαγωγής του δημοσίου διαλόγου, ανήχθη σε ενός είδους «ιερή», απαραβίαστη περιοχή δράσης και συνδιαλλαγής των εξίσου ελεύθερων ατόμων, όπου το Κράτος και τα μέσα καταναγκασμού που αυτό διαθέτει δε μπορούν να επεμβαίνουν, παρά μόνο υπό συγκεκριμένες, πολύ αυστηρές προϋποθέσεις. Ακόμα και οι πλέον προκλητικές και εριστικές εκδηλώσεις αντιδημοκρατικών απόψεων δε μπορούν να απαγορευτούν, παρά μόνο όταν με πρόθεση υποκινούν στην τέλεση παράνομων πράξεων που είναι ικανές να προκαλέσουν.

Η ανοχή αυτή που επιδεικνύει τον τελευταίο μισό αιώνα η αμερικανική έννομη τάξη στον ανατρεπτικό και μισαλλόδοξο λόγο, πάντως, δεν αποτελεί σε καμία περίπτωση τον κανόνα μεταξύ των δυτικών, φιλελεύθερων δημοκρατιών. Όπως φάνηκε από την παράθεση ορισμένων χαρακτηριστικών αποφάσεων του ΕΔΔΑ, με αποκορύφωμα ίσως την απόφαση «*Garaudy κατά Γαλλίας*», η ελευθερία του λόγου, όπως αυτή κατοχυρώνεται στο άρθρο 10 της ΕΣΔΑ και σε όλα τα εθνικά συντάγματα, ερμηνεύεται, τόσο από τα κράτη που έχουν προσχωρήσει στη Σύμβαση, όσο και από το ίδιο το ΕΔΔΑ, με έναν αρκετά περιοριστικό τρόπο, καθώς το δικαίωμα αυτό φαίνεται να βρίσκεται συνεχώς υπό τη δαμόκλειο σπάθη της -σε πολλές περιπτώσεις εφαρμοζόμενης- ρήτρας περί μη κατάχρησης δικαιώματος. Τούτο φάνηκε κατ' εξοχήν στις σχετικές με την άρνηση του Ολοκαυτώματος αποφάσεις, όπου ουσιαστικά το ΕΔΔΑ ανήγαγε σε προστατευόμενο από τη Σύμβαση έννομο αγαθό την συλλογική μνήμη, επικυρώνοντας ουσιαστικά την ποινικοποίηση όσων απόψεων αποκλίνουν από την απολύτως κρατούσα ιστορική προσέγγιση. Τούτο φάνηκε, ακόμα, και από την εξετασθείσα απόφαση του ΔΕΕ, όπου και πάλι η ρωσική προπαγάνδα υπέρ του πολέμου στην Ουκρανία δεν κατάφερε να κερδίσει μια θέση στον δημόσιο διάλογο που διεξάγεται στην ευρωπαϊκή ήπειρο, προκειμένου να αποτραπεί η αποσταθεροποίηση της κοινής γνώμης και η διασάλευση της ασφάλειας των κρατών-μελών της Ένωσης.

Βεβαίως, δεν πρέπει να ξεχνάμε πως η συνταγματική ταυτότητα των ΗΠΑ έχει διαφορετικά χαρακτηριστικά και ιδιομορφίες, σε σχέση με την αντίστοιχη ευρωπαϊκή¹⁰¹, όπως και με τη

¹⁰¹ Αν, βεβαίως, μπορεί να γίνει λόγος για μια υπερεθνική, ευρωπαϊκή συνταγματική ταυτότητα.

συνταγματική ταυτότητα των ευρωπαϊκών κρατών κατά μόνας. Κάθε μία από αυτές έχει διαμορφωθεί, άλλωστε, βάσει διαφορετικών ιστορικών γεγονότων και συγκυριών και, ως έναν βαθμό, το θεωρητικό και ιδεολογικό υπόβαθρό τους δεν είναι απολύτως πανομοιότυπο. Επομένως, δεν πρέπει να προκαλεί απορία ή έκπληξη το γεγονός ότι το ίδιο δικαίωμα, θεωρούμενο σε κάθε μια από αυτές τις έννομες τάξεις ως ο θεμέλιος λίθος της δημοκρατίας και το μέσο αυτοπραγμάτωσης των ατόμων, έχει διαφορετικά όρια, ανάλογα με το σε ποια πλευρά του Ατλαντικού καλείται να ερμηνευθεί και να εφαρμοστεί. Πάντως, όταν γίνεται δεκτό ότι ολόκληρες κατηγορίες έκφρασης μπορούν να τίθενται εκτός του δημοσίου διαλόγου δια της ποινικοποίησής τους, ανεξαρτήτως απειλής ή τρώσης κάποιου σαφώς ορισμένου εννόμου αγαθού, καθίσταται σαφές ότι τα παραπάνω όρια γίνονται πολλές φορές ασφυκτικά.

Οι περιοριστικές αυτές για την ελευθερία της έκφρασης τάσεις έχουν αποκτήσει, μάλιστα, τα τελευταία χρόνια, επιδημική μορφή, ιδίως λόγω της ταχύτατης ανάδειξης του διαδικτύου ως του κυρίου πλέον μέσου για την έκφραση και την πληροφόρηση των ατόμων, αλλά και των κινδύνων που αυτό συνεπάγεται, με χαρακτηριστικότερο παράδειγμα εκείνο της διασποράς ψευδών ειδήσεων («fake news»). Πολλά κράτη, προκειμένου να περιορίσουν αυτό το φαινόμενο, εξαιτίας του οποίου σπιλώνονται άδικα υπολήψεις ή, ακόμα χειρότερα, τίθενται σε κίνδυνο έννομα αγαθά όπως η ζωή και η υγεία των ατόμων¹⁰², έσπευσαν προς την θέσπιση υπέρμετρα περιοριστικών για την ελευθερία της έκφρασης ποινικών νόμων, οι οποίοι προκαλούν αυτό που αναφέρθηκε παραπάνω ως «*chilling effect*»: με σκοπό την κατ' επίφαση προστασία των προηγούμενων εννόμων αγαθών και με την απειλή ποινικών κυρώσεων στους παραβάτες, οι σχετικές διατάξεις προκαλούν συστολή και επιφυλακτικότητα ως προς την εκφορά ακόμα και μετριοπαθών απόψεων και κατ' επέκταση έχουν ως αποτέλεσμα την αυτολογοκρισία των ατόμων.

Στις παραπάνω επισημάνσεις προέβη και η Επιτροπή της Βενετίας, η οποία αποτελεί συμβουλευτικό όργανο του Συμβουλίου της Ευρώπης, με αφορμή την τροποποίηση ορισμένων άρθρων στον τουρκικό Ποινικό Κώδικα. Πιο συγκεκριμένα, με την πρώτη παράγραφο του άρθρου 217^A του Ποινικού Κώδικα πλέον «*Κάθε πρόσωπο που διαδίδει δημόσια ψευδείς πληροφορίες σχετικά με την εσωτερική και την εξωτερική ασφάλεια, τη δημόσια τάξη και τη δημόσια υγεία, με αποκλειστικό σκοπό την πρόκληση ανησυχίας, φόβου ή πανικού στο κοινό και με τρόπο που είναι ικανός να διαταράξει τη δημόσια ειρήνη, τιμωρείται με φυλάκιση από ένα έως τρία έτη*». Η Επιτροπή, λαμβάνοντας υπόψιν όχι μόνο την ευρύτητα με την οποία είναι διατυπωμένη η εν λόγω διάταξη, αλλά και το γενικότερο εχθρικό προς τον αντίλογο και την κριτική στην τουρκική

¹⁰² Χαρακτηριστικότερο και πλέον πρόσφατο παράδειγμα αποτελεί η διάδοση πάσης φύσεως αντι-εμβολιαστικών απόψεων διαφόρων επιτήδειων, οι οποίοι, μέσω θεωριών συνωμοσίας προέτρεπαν κόσμο να μην εμβολιαστεί κατά του COVID-19, με αποτέλεσμα τη νοσηλεία ή και τον θάνατο των τελευταίων.

κυβέρνηση κλίμα, διατύπωσε τη γνώμη πως η ποινικοποίηση των ψευδών ειδήσεων κατ' αυτόν τον τρόπο θα συνιστούσε μια αυθαίρετη κρατική επέμβαση στη δημόσια σφαίρα και, κατ' επέκταση, έναν υπέρμετρο περιορισμό στην ήδη λαβωμένη στην Τουρκία ελευθερία της έκφρασης¹⁰³.

Αντίστοιχης υφής και διατύπωσης διατάξεις δεν υπάρχουν, ωστόσο, μόνο σε ημιαυταρχικά καθεστώτα, όπως το τουρκικό, αλλά και σε φιλελεύθερες δημοκρατίες της Ευρωπαϊκής Ένωσης, όπως η ελληνική. Για του λόγου το αληθές, το άρθρο 191 του Ποινικού Κώδικα, μετά την τροποποίησή του από το άρθρο 36 του ν. 4855/2021 ορίζει ότι: *«Όποιος δημόσια ή μέσω του διαδικτύου διαδίδει με οποιονδήποτε τρόπο ψευδείς ειδήσεις ικανές να προκαλέσουν ανησυχία ή φόβο στους πολίτες ή να κλονίσουν την εμπιστοσύνη του κοινού στην εθνική οικονομία, την αμυντική ικανότητα της χώρας ή τη δημόσια υγεία, τιμωρείται με φυλάκιση τουλάχιστον τριών (3) μηνών και χρηματική ποινή. Εάν η πράξη διαπράχθηκε κατ' επανάληψη μέσω του Τύπου ή μέσω του Διαδικτύου, ο υπαίτιος τιμωρείται με φυλάκιση από τουλάχιστον έξι (6) μηνών και χρηματική ποινή. Η ίδια ποινή επιβάλλεται και στον πραγματικό ιδιοκτήτη ή εκδότη του μέσου με το οποίο διενεργήθηκαν οι πράξεις των προηγούμενων παραγράφων.»*

Η ψήφιση τέτοιων νομοθετημάτων αναδεικνύει με τον πλέον εμφαντικό τρόπο αφ' ενός την διαφορετική προσέγγιση που ακολουθείται στην Ευρώπη σε σχέση με τις ΗΠΑ ως προς το ζήτημα της ελευθερίας του λόγου και των ορίων της, αφ' ετέρου την δυσπιστία που επιδεικνύεται στην πρώτη σχετικά με την ικανότητα που έχει μια ελεύθερη και ισχυρή κοινωνία να στοχάζεται, να κρίνει και να αποφασίζει επί θεμάτων που άπτονται του δημοσίου ενδιαφέροντος. Σε τέτοιου είδους ζητήματα, και δη σε όσα παρουσιάζουν πολιτικό ενδιαφέρον, η έννομη τάξη οφείλει να επιδεικνύει ορισμένη συνειδητή επιφύλαξη σχετικά με την ικανότητα των θεσμών της να επιλύουν ζητήματα που κατ' αρχήν ανήκουν στο δημόσιο λόγο¹⁰⁴. Τούτο, μάλιστα, δε πρέπει να νοηθεί ως μια «αποχή» των θεσμών από τα ρυθμιστικά τους καθήκοντα, αλλά ως η εκπλήρωση του καταστατικού τους σκοπού στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου συνταγματισμού: της διασφάλισης της δυνατότητας της κοινωνίας των πολιτών να συνδιαλέγεται με όρους ελευθερίας και ισότητας, δίχως αυθαίρετες και πατερναλιστικές κρατικές επεμβάσεις στη δημόσια σφαίρα. Με λίγα λόγια, δε μπορεί να υπάρξει ελευθερία του λόγου και άρα αυτοκυβέρνηση των πολιτών όταν ο δημόσιος διάλογος είναι κρατικά υποβασταζόμενος.

¹⁰³ European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Urgent Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the Draft Amendments to the Penal Code Regarding the Provision on "False or Misleading Information"*, Opinion No 1102/2022, Strasbourg, 07.10.2022, σελ. 18-19.

¹⁰⁴ Harry Kalven, Jr., *The New York Times Case: A Note on «The Central Meaning of the First Amendment»*, Supreme Court Review (1964), 191 επ., σ. 221, όπως παραπέμπεται από τον Νίκο Παπασπύρου, οπ. π., υποσημ. 12.

Οι σκέψεις αυτές είναι κρίσιμες, ώστε τελικά να απαντηθεί το ερώτημα που διατρέχει ολόκληρη την παρούσα μελέτη: είναι τελικά επιτρεπτή η ποινικοποίηση της προπαγάνδας; Η απάντηση στο ερώτημα αυτό, όπως κατέστη αντιληπτό από την μέχρι τώρα εξέταση της συγκεκριμένης προβληματικής, ούτε μονοσήμαντη μπορεί να είναι, ούτε μονολεκτική. Αν όμως έπρεπε να απαντήσουμε με λίγες μόνο λέξεις, μία απάντηση νομίζουμε πως θα ήταν η προσήκουσα: κατ' αρχήν όχι. Η προπαγάνδα οποιασδήποτε μορφής, παρά τις σκιώδεις προθέσεις της και τα ψεύδη που πολλές φορές μετέρχεται για να επιτύχει τους αντίθετους με την δημοκρατική και συνταγματική τάξη σκοπούς της, δεν παύει να είναι μια μορφή πολιτικού λόγου και, ως τέτοια, δεν μπορεί να μην εμπίπτει στο προστατευτικό πεδίο του δικαιώματος σε ελεύθερη έκφραση. Η ποινικοποίησή της, συνεπώς, ως η ακρότατη μορφή απαγόρευσής της, πρέπει να επιτρέπεται, στο πλαίσιο ενός φιλελεύθερου συνταγματισμού, μόνο στις περιπτώσεις όπου η επίδειξη ανοχής εκ μέρους της έννομης τάξης στον ανατρεπτικό/αντιδημοκρατικό λόγο θα συνεπαγόταν την κατάλυση, ή έστω την σημαντική τρώση της τελευταίας. Μέχρι εκείνου του σημείου, όμως, τυχόν επέμβαση του Κράτους στο πεδίο της δημόσιας σφαίρας, κρίνεται ως αθέμιτη, πόσω μάλλον με τα μέσα του ποινικού δικαίου.

Οι παραπάνω διαπιστώσεις συνηγορούν υπέρ της αρχής της ανεκτικότητας, την οποία και εξήρε ως αναγκαία συνθήκη της ελευθερίας και άρα της δημοκρατίας ο Αυστριακός νομικός του 20ού αιώνα Hans Kelsen. Ο Kelsen, θεωρώντας πως βάση κάθε δίκαιου πολιτεύματος είναι η ελευθερία, η οποία συνίσταται στην επίδειξη ανοχής στις διαφορετικές απόψεις και άρα στην ιδεολογική/ηθική ουδετερότητα του Κράτους, υποστήριζε χαρακτηριστικά: *«Αν η δημοκρατία είναι ένα δίκαιο πολίτευμα, αυτό συμβαίνει μόνο και μόνο επειδή ταυτίζεται με την ελευθερία. Και ελευθερία σημαίνει ανεκτικότητα. Μπορεί όμως η δημοκρατία να παραμείνει ανεκτική όταν πρέπει να υπερασπιστεί τον εαυτό της ενάντια στην αντιδημοκρατική δράση; Ασφαλώς και μπορεί! Στο βαθμό που δεν καταστέλλει τις ειρηνικές εκδηλώσεις των αντιδημοκρατικών αντιλήψεων. Είναι ακριβώς αυτή η ανεκτικότητα που διακρίνει τη δημοκρατία από την απολυταρχία. Δικαιούμαστε να απορρίπτουμε την απολυταρχία και να είμαστε περήφανοι για το δημοκρατικό μας πολίτευμα, μόνο εφ' όσον σεβόμαστε αυτή τη διαφορά. Η δημοκρατία δε μπορεί να υπερασπιστεί τον εαυτό της παραιτούμενη από αυτόν. Είναι όμως δικαίωμα κάθε κυβέρνησης, ακόμα και μιας δημοκρατικής κυβέρνησης, να καταστέλλει με τη βία τις βίαιες απόπειρες αποτροπής της και να χρησιμοποιεί κάθε ενδεδειγμένο μέσο για να τις αποτρέψει¹⁰⁵».*

Με άλλα λόγια, το «παράδοξο της ανοχής», όπως ονόμασε ο Karl Popper την ελευθερία που έχει κανείς στο πλαίσιο ενός δημοκρατικού πολιτεύματος να εκφράζει αντιδημοκρατικές απόψεις, δεν

¹⁰⁵ Χανς Κέλσεν, *Τι είναι Δικαιοσύνη*; Μετάφραση: Θεοδωρής Δρίτσας, Επίμετρο: Αλίκη Λαβράνου, εκδ. Αντίποδες, Σεπτέμβριος 2019, σελ. 65-66.

συνιστά μια αδυναμία της δημοκρατίας, παρά τον ίδιο τον πυρήνα της: η δημοκρατία ως πολίτευμα όχι μόνο έχει εγγενείς αντιφάσεις, αλλά, σε μεγάλο βαθμό, μόνο σε αυτές μπορεί να ανθίσει. Μια από αυτές, όπως επιχειρήθηκε να αναδειχθεί με το παρόν πόνημα, είναι και η ανοχή στον προπαγανδιστικό λόγο και στις πολιτειακά επικίνδυνες αντιλήψεις που αυτός εκφράζει. Αν ανακαλέσουμε, άλλωστε, την παραπάνω εξετασθείσα απόφαση του ΔΕΕ επί της προσφυγής του Kiselev, θα διαπιστώσουμε ότι ακριβώς αυτό είναι το επιχείρημα που χρησιμοποίησαν οι συνήγοροι του: υποστήριξαν ότι η προπαγάνδα προστατεύεται από την ελευθερία της έκφρασης. Ως έναν βαθμό, είχαν δίκιο¹⁰⁶.

¹⁰⁶ Baade, Björnstjern: *The EU's "Ban" of RT and Sputnik: A Lawful Measure Against Propaganda for War*, *VerfBlog*, 2022/3/08, <https://verfassungsblog.de/the-eus-ban-of-rt-and-sputnik/>, DOI: 10.17176/20220308-121232-0.

7. Βιβλιογραφία

7.1 Ελληνόγλωσση

- Ανθόπουλος Χαράλαμπος Θ., *Η απαγόρευση του ρατσιστικού λόγου ως συνταγματικό πρόβλημα*, Ελληνική Επιθεώρηση Ευρωπαϊκού Δικαίου, τεύχος 1, 2001, σελ. 31-52
- Ανθόπουλος Χαράλαμπος Θ., *Προστασία κατά του Ρατσισμού και Ελευθερία της Πληροφόρησης, ένα Συνταγματικό Δίλημμα*, εκδ. Παπαζήση, Αθήνα, 2000
- Βλαχόπουλος Σπύρος, *Θεμελιώδη Δικαιώματα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2017
- Βρεττού Χριστίνα, *Η αιχμηρή κριτική ως συνταγματικό δικαίωμα*, εκδ. Νομική Βιβλιοθήκη, 2014
- Δρόσος Γιάννης Ζ., *Συνταγματικός λόγος, πολιτειακή κρίση και Αριστερά*, The Books' Journal, Τεύχος 30, Απρίλιος 2013
- Καλταμπανίδου Παναγιώτα, *Η Ελευθερία Έκφρασης και ο προκλητικός Μισαλλόδοξος Λόγος – Παράθεση και ερμηνεία της ελληνικής αντιρατσιστικής νομοθεσίας*, Θεσσαλονίκη, Σεπτέμβριος 2020, διαθέσιμο στον διαδικτυακό τόπο: <http://ikee.lib.auth.gr/record/331241/files/GRI-2021-30565.pdf?version=1>
- Κέλσεν Χανς, *Τι είναι Δικαιοσύνη;*, Μετάφραση: Θοδωρής Δρίτσας, Επίμετρο: Αλίκη Λαβρανού, εκδ. Αντίποδες, Σεπτέμβριος 2019
- Μάνεσης Αριστόβουλος, *Συνταγματική Θεωρία και Πράξη*, Θεσσαλονίκη, 1980, σελ. 11-60.
- Μανιτάκης Αντώνης, *Κράτος Δικαίου και δικαστικός έλεγχος της συνταγματικότητας*, εκδ. Σάκκουλα, Θεσσαλονίκη, 1994
- Παπασπύρου Νίκος, *Είναι σύμφωνη με το Σύνταγμα η νέα ρύθμιση για τη διασπορά ψευδών ειδήσεων;*, ηλεκτρονικό περιοδικό "The Art of Crime", Νοέμβριος, 2021, διαθέσιμο τον ηλεκτρονικό τόπο: <http://theartofcrime.gr/είναι-σύμφωνη-με-το-σύνταγμα-η-νέα-ρυθμ/#-ftnref8>.

- Πρεβεδούρου Ευγενία Β., *Η εφαρμογή της αρχής ne bis in idem στην περίπτωση σωρευτικής επιβολής διοικητικών κυρώσεων - Με αφορμή την απόφαση ΣτΕ 1091/2015*, Θεωρία και Πράξη Διοικητικού Δικαίου, τεύχος 6/2015, Έτος 8^ο, σελ.524-532
- Ράμμος Χρήστος Ν., *Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ*, προσβάσιμο στην ιστοσελίδα: https://www.constitutionalism.gr/rammos-charlie-hebdo/#_ftnref49
- Σμιτ Καρλ, *Η έννοια του πολιτικού*, Μετάφραση-Εισαγωγή: Αλίκη Λαβράνου, εκδ. Κριτική, Σεπτέμβριος 2009
- Συμεωνίδου-Καστανίδου Ελισάβετ, *Εκδηλώσεις ρατσισμού και ελευθερία της έκφρασης*, Ποιν. Χρ. ΞΓ', 2013, (σελ. 481-489)
- Τσακυράκης Σταύρος, *Η Ελευθερία του Λόγου στις ΗΠΑ*, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, Ηράκλειο, 2021
- Popper Karl, *Η ανοικτή κοινωνία και οι εχθροί της*, Τόμος Ι, εισαγωγή-μετάφραση Ειρήνη Παπαδάκη, Αθήνα, 1980

7.2 Ξενόγλωσση

- Avni Micah, *Incitement to Terror and Freedom of Speech*, κείμενο διαθέσιμο στο βιβλίο *Incitement to Terrorism*, Brill-Nijhoff, Leiden-Boston, 2018
- Baade, Björnstjern: *The EU's "Ban" of RT and Sputnik: A Lawful Measure Against Propaganda for War*, VerfBlog, 2022/3/08, <https://verfassungsblog.de/the-eus-ban-of-rt-and-sputnik/>, DOI: 10.17176/20220308-121232-0
- Bernays Edward L., *Propaganda*, Horace Liveright, New York, 1928
- Emerson Thomas I., *Toward a General Theory of the First Amendment*, HeinOnline- 72 Yale L.J. pages 877-956, 1962-1963
- European Commission for Democracy through Law (Venice Commission), *Urgent Joint Opinion of the Venice Commission and the Directorate General of Human Rights and Rule of Law (DGI) of the Council of Europe on the Draft Amendments to the Penal Code*

Regarding the Provision on “False or Misleading Information”, Opinion No 1102/2022, Strasbourg, 07.10.2022

- Kalven Harry Jr., *The New York Times Case: A Note on «The Central Meaning of the First Amendment»*, Supreme Court Review (1964)
- Loewenstein Karl, *Militant democracy and fundamental rights I*, The American Political Science Review, 31 (4), 1937, σελ. 638-658
- Meiklejohn Alexander, *Political Freedom: The Constitutional Powers of the People*, Νέα Υόρκη: Harper & Brothers, 1960
- Meiklejohn Alexander, *The First Amendment Is an Absolute*, The Supreme Court Review (1961)
- Mill John Stuart, *On Liberty*, (1859), Batoche Books, Kitchener, 2001
- Post Robert C., *Racist Speech, Democracy and the First Amendment*, 32 Wm. & Mary L. Rev. 267 (1991), <https://scholarship.law.wm.edu/wmlr/vol32/iss2/4>
- *Propaganda and Freedom of the Media*, Non-Paper of the OSCE Office of the Representative Freedom of the Media, Vienna, 2015
- Strossen Nadine, *Hate: why we should resist it with free speech, not censorship*, New York, NY : Oxford University Press, 2018
- VanLandingham Rachel, *Targetting Speech in War*, κείμενο διαθέσιμο στο βιβλίο *Incitement to Terrorism*, Brill-Nijhoff, Leiden-Boston, 2018
- Wolfman Eric, *The Criminalization Of Hate Propaganda A Clash Of Ideals Between Canada And The United States*, ILSA Journal of International & Comparative Law, Dec 1996 (543-576)

8. Νομολογία

Άρειος Πάγος

- ΟΛΑΠ 3/2010

Δικαστήριο Ευρωπαϊκής Ένωσης (ΔΕΕ)

- C-622/17, *Baltic Media Alliance Ltd* κατά *Λιθουανικής Ραδιοτηλεοπτικής Επιτροπής*, 04.07.2019
- T-262/15, *Dimitrii Konstantinovich Kiselev* κατά *Συμβουλίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης*, 15.06.2017

Ευρωπαϊκό Δικαστήριο Δικαιωμάτων του Ανθρώπου (ΕΔΔΑ)

- *Σοσιαλιστικό Κόμμα και Άλλοι κατά Τουρκίας*, αρ. 21237/93, 25.05.1998
- *Almandoz κατά Ισπανίας*, αρ. 5869/17, 22.06.2021
- *Engel και Άλλοι κατά Κάτω Χωρών*, αρ. 5100/71, 5101/71, 5102/71, 5354/72, 5370/72, 08.06.1976
- *Garaudy κατά Γαλλίας*, αρ. 65831/01, 07.07.2003
- *Lawless κατά Ιρλανδίας*, αρ. 332/57, 01.07.1961
- *Lehideux και Isorni κατά Γαλλίας*, αρ. 24662/94, 23.09.1998
- *Leroy κατά Γαλλίας*, αρ. 36109/03, 02.10.2008
- *M' Bala M' Bala κατά Γαλλίας*, αρ. 25239/13, 10.11.2015
- *Sürek και Özdemir κατά Τουρκίας*, αρ. 23927/94, 08.07.1999
- *Zana κατά Τουρκίας*, αρ. 18954/91, 25.11.1997

Συμβούλιο της Επικρατείας

- ΟλΣτΕ 1792/1962
- ΣτΕ 1235/1957
- ΣτΕ 1796/1954

Supreme Court

- *Bradenburg v. Ohio*, 395 U.S. 444 (1969)
- *Debs v. United States*, 249 U.S. 211 (1919)
- *Dennis v. United States*, 341 U.S. 494 (1951)
- *Frohwerk v. United States*, 249 U.S. 204 (1919)
- *National Socialist Party of America v. Village of Skokie*, 432 U.S. 43 (1977)
- *New York Times Co v. Sullivan*, 376 U.S. 254 (1964)
- *R.A.V. v. City of St. Paul*, 505 U.S. 377 (1992)
- *Schenk v. United States*, 249 U.S. 47 (1919)
- *Virginia v. Black*, 538 U.S. 343 (2003)
- *Yates v. United States*, 354 U.S. 298 (1957)

